

IBÈRIC *KUTU* I ELS ABECEDARIS IBÈRICS

IBERIAN KUTU AND THE IBERIAN ABECEDARIES

JOAN FERRER I JANÉ
Universitat de Barcelona
joan.ferrer.i.jane@gmail.com

Resum: En aquest treball es presenta la hipòtesi que identifica tres textos com a abecedaris ibèrics no-duals pel fet de presentar la irregularitat estadística de constar d'un sol segment prou llarg que no presenta cap, o quasi cap, signe repetit. Els textos identificats com a abecedaris són una inscripció rupestre de L'Esquirol (Osona, Barcelona) y els dos textos de la tortera de Can Rodon (Cabrera de Mar, Barcelona). Dos dels textos comencen per la seqüència **kutukifbitatiko**, fet que permet identificar també com a abecedaris no-duals altres textos que comencen per la mateixa seqüència: un text rupestre inèdit de la Tor de Querol (Cerdanya, Pirineus Orientals) i probablement un text d'un doli de Val de Alegre (Azaila, Terol). La seqüència inicial **kutu** també es pot reconstruir a l'abecedari dual rupestre de Ger (Cerdanya, Girona) i a l'abecedari dual inèdit de La Tor de Querol (Cerdanya, Pirineus Orientals), cosa que fa plausible plantejar la hipòtesi que el freqüent element **kutur / kutun** hi estigués relacionat i que per tant el significat de l'arrel **kutu** es trobés originalment en el camp semàntic de l'escriptura.

Paraules clau: Llengua ibèrica, escriptura ibèrica, inscripció ibèrica, abecedaris, signaris.

Resumen: En este trabajo se presenta la hipótesis que identifica tres textos como abecedarios ibéricos no-duales por el hecho de presentar la irregularidad estadística de constar de un solo segmento suficientemente largo que no presenta ningún, o casi ningún signo repetido. Los textos identificados como abecedarios son una inscripción rupestre de L'Esquirol (Osona, Barcelona), y los dos textos de la fusayola de Can Rodon (Cabrera de Mar, Barcelona). Dos de los textos empiezan por la secuencia **kutukifbitatiko**, hecho que permite identificar también como abecedarios no-duales otros textos que empiezan por la misma secuencia: un texto rupestre inédito de Latour-de-Carol (Cerdagne, Pirineos-Orientales) y probablemente un texto de un dolium de Val de Alegre (Azaila, Teruel). La secuencia **kutu** también se puede reconstruir en el abecedario rupestre de Ger (Cerdanya, Girona) y en el abecedario dual inédito de Latour-de-Carol, lo que hace plausible plantear la hipótesis de que el frecuente elemento **kutur / kutun** tuviera relación con ella y que por tanto el significado de la raíz **kutu** se encontrara originalmente en el campo semántico de la escritura.

Palabras clave: Lengua ibérica, escritura ibérica, inscripción ibérica, abecedarios, signarios.

Abstract: This paper presents the hypothesis that identifies three texts as Iberian non-dual abecedaries on the basis of a statistical irregularity. They consist of one considerable long segment, but almost all of the signs are different. The texts identified as abecedaries are a rock inscription from L'Esquirol and the two texts from the spindle whorl from Can Rodon. Two of the texts begin with the same sequence, **kutukifbitatiko**, a fact that also identifies other texts that begin with the same sequence as non-dual abecedaries: these are

an unpublished text on rock in Latour de Carol and probably a short text on a dolium from Val de Alegre. The sequence **kutu** can also be reconstructed at the Ger abecedary and at the new dual one from Latour de Carol making plausible the hypothesis that the familiar element **kutur** / **kutun** was related to it and therefore the meaning of the **kutu** root was originally in the semantic field of writing.

Keywords: Iberian Language Iberian script, Iberian inscription, abecedaries, sign set.

*Recibido:*14-04-2014

*Informado:*05-05-2014

Definitivo: 04-06-2014

INTRODUCCIÓ¹

En els darrers anys s'han publicat quatre clars abecedaris² ibèrics nord-orientals duals, fàcilment identificables pel fet que presenten parelles de variants d'un mateix signe de forma consecutiva, malgrat ser tots ells parcials i presentar la majoria molts dubtes de lectura. L'abecedari del Castellet de Bernabé (Llíria) a la vora d'una ceràmica pintada (Guerin 2003; Sarrion 2003; Velaza 2006b; Ferrer i Jané 2009; Velaza 2012, 16; Ferrer i Jané 2013c), els abecedaris del Tos Pelat (Moncada), distribuïts en dues làmines de plom de forma característica (Burriel et. al 2011; Velaza 2012, 16; Ferrer i Jané 2013c), i els abecedaris rupestres de Bolvir i Ger (Ferrer i Jané 2013a, 2013c).

L'origen d'aquest treball va ser intentar donar resposta al fet que tots els abecedaris identificats fins ara fossin duals, quan pel volum d'inscripcions que usen un i altre sistema, els abecedaris no-duals haurien de representar més del 60% de les troballes. L'atzar de les troballes no semblava ser l'única causa, ja que amb tota seguretat l'única característica que facilita la identificació dels abecedaris duals, les parelles consecutives de variants d'un mateix signe, hauria d'estar absent dels abecedaris no-duals, circumstància que els faria invisibles mentre no identifiquéssim una seqüència característica.

Si fos així, i efectivament en el corpus ibèric actual disposéssim d'abecedaris no-duals parcials o prou fragmentats i amb problemes de lectura que no els fessin reconeixibles a primera vista, què podríem fer per identificar-los?

CARACTERÍSTIQUES TEÒRIQUES D'UN ABECEDARI IBÈRIC NO-DUAL

Un abecedari ibèric no-dual hauria de ser un segment isolat que contingués tots els signes de l'escriptura, uns 28 o 29 signes, sense que cap signe es repetís. Aquest escenari és poc realista ja que la major part de les vegades les inscripcions ens arriben fragmentades i amb molts problemes de lectura que provoquen amb certa freqüència lectures errònies que podrien causar duplicitats aparents en el cas d'un abecedari. En el cas del context rupestre, on els abecedaris són freqüents, l'escenari advers és pràcticament l'únic existent.

A més, els abecedaris presenten algunes particularitats que poden dificultar-ne la seva identificació quan no coneixem la seva seqüència característica. Els exemples d'altres epigrafies ens indi-

¹ Agraïxo els comentaris de Noemí Moncunill i d'Eduardo Orduña a una versió preliminar d'aquest treball que han contribuït a millorar el resultat final.

² Uso el terme abecedari amb el significat de conjunt de signes d'una escriptura, encara que com

en el cas de l'escriptura ibèrica nord-oriental una part dels signes que la formen sigui alfabètica i una altra, sil·làbica.

quen que els abecedaris moltes vegades apareixen fragmentats i que no necessàriament s'han de representar complets, tot i que en aquests casos sovint es prescindeix dels signes centrals, però poques vegades dels finals. Addicionalment, l'abecedari apareix sovint en contextos funeraris o votius i pot aparèixer acompanyat d'altres elements que completin el significat de la dedicatòria, cosa que podria fer que apareguessin més signes dels esperats, si no s'identifiquen els elements addicionals, del fragment corresponent a l'abecedari.

Un avantatge que presenten els textos ibèrics és la segmentació, ja que cal esperar que un abecedari ibèric aparegui com un segment únic sense interpuncions. Tot i així, hi ha textos que presenten dificultats de lectura on les presumibles interpuncions han desaparegut, no es fan constar o són dubtoses. Un altre problema afegit és que no sempre és clar com s'han d'interpretar els canvis de línia, en alguns casos sembla que actuen de separadors alternatius, mentre que en d'altres resulta evident que el segment continua d'una línia a l'altra.

Només en alguns textos puntuals s'aprecia amb claredat una certa voluntat explícita de prescindir de les interpuncions o minimitzar-les. És el cas del text d'una ceràmica de La Cabañeta (E.57.1*, Diaz i Mínguez 2009), un text en espiral amb 26 signes amb 13 signes repetits. O el cas del text d'una tortera de Sant Julià de Ramis (C.35.1*, Ferrer i Jané 2008, 257), un text circular complet amb 23 signes amb 9 signes repetits. Aquests textos exemplifiquen com amb textos de segment únic i de llargada lleugerament per sota del que caldria esperar d'un abecedari no-dual, els signes repetits van dels nou als tretze signes.

Pels segments de setze a dinou signes de llargada, els signes repetits van dels cinc als sis signes. És el cas del text de la cara B d'un dels ploms atribuïts a Tivissa (C.21.6*, Benages 1990), un text curvilini amb 19 signes amb 6 signes repetits. O del text d'un dels vasos de plata de Tivissa (C.21.2) un text circular incomplet amb 17 signes amb 6 signes repetits. També és el cas del text d'una estela de Caigliari (X.0.1) en un text continu, tot i que distribuït en diverses línies, amb divuit signes i cinc repetits. Finalment, també es el cas grup un text curvilini d'una plaqueta circular de plom de Sagunt (F.11.25) que presenta setze signes, sis d'ells repetits.

Mentre que pels segments d'entre tretze i quinze signes, els signes repetits van dels dos als quatre signes. És el cas d'un text curvilini a la cara B d'una placa de plom de procedència desconeguda (D.0.1*, Untermann 1989) de quinze signes de llargada i quatre signes repetits. També és el cas del text d'una peça de marbre d'Empúries (C.1.8), un text circular de tretze signes de llargada i tres repetits. Finalment, també és el cas d'un text lineal sobre un punxó d'ós de La Peña de Las Majadas (F.15.1) de catorze signes de llargada i dos signes repetits.

Ref.	Text	N.º de Signes	Signes Repetits
E.57.1*, Diaz i Mínguez 2009	teitatafeseíañoankeibonatintaneste	26	13
C.35.1*, Ferrer i Jané 2008, 257	ífekeštaminataíšuegiarsinekun	23	9
C.21.6*, Benages 1990	aiunordinikabitañantešir	19	6
X.0.1	seřtu/nšořs/earse/ltařm[i]	18	5
C.21.2	badeifebaikaršokinbaikar	17	6
F.11.25	aršgoroidenišuniar	16	6
D.0.1*, Untermann 1989	baštubarerteřokanatur	15	4
F.15.1	neřsetigandegiarm[i]	14	2
C.1.8	soršeiteřketaimi	13	3

Per trobar segments sense dificultats significatives de lectura on no es repeteix cap signe s'ha de baixar a segments d'entre deu i dotze signes com a màxim. Quatre dels segments identificats pertanyen a llargs textos sobre plom, el plom de Palamós (C.4.1), el plom de Castelló (F.6.1) i dos dels plom de La Punta d'Orlell (F.9.5 i F.9.7), que no sembla el millor context per identificar-hi un abecedari. Un parell més de textos estan pintats sobre ceràmiques de Lliria (F.13.8 i F.13.22), un context més propici als abecedaris, tenint en compte el cas de l'abecedari del Castellet de Bernabé. En tot cas, tant a les làmines de plom, com a les ceràmiques pintades s'identifiquen elements familiars, antropònims o elements del lèxic comú: *bilostaneś*, *batir*, *ultiteger*, *egiar*, *bidefoke*, *bidifoke*, *uniskel*, *degjar*.

Ref.	Text	N.º de Signes	Signes Repetits
Ferrer i Jané e.p. 2014b	kutukifbitatikobastokeauboel+++	19 + 3	0
Ferrer i Jané et al. 2011	ukutakituśborbioko	12	0
C.4.1	bilostaneśbatir	11	0
F.6.1	ultitegefaigase	11	0
F.13.8	] + besuminkuegiar	11	0
F.9.7	basbidefoketine	10	0
F.9.5	bidifokebetense	10	0
F.13.22	] uniskeldegjar	10	0

Encara que s'admeti la repetició d'un signe, per disposar d'un marge de seguretat, en la hipòtesi que un error de lectura o algun cas especial causi alguna repetició, es verifica que la llargada màxima dels segments ibèrics no varia significativament situant-se la major part dels textos entre els onze i tretze signes. En aquest casos els suports són tots vasos ceràmics: una ceràmica grisa (B.1.254) i una àmfora (B.1.333) d'Ensérune, una àmfora de Pech Maho (B.7.17), una ceràmica pintada de Lliria (F.13.5) i una ceràmica de Sagunt (F.11.32). Com en el cas anterior també en la major part dels textos s'hi reconeixen elements familiars: els antropònims *uldibaiser*, *bilosořdin*, *undikořis*, *leistiger*, així com els morfes *ar* i *mí*.

Ref.	Text	N.º de Signes	Signes Repetits
Ferrer i Jané et al. 2011	kutukifbitatikoukebosekoTm	16	1 (ko)
F.11.32	uldibaisertekaukof[	13	1 (u)
E.5.5*, Vicente et al. 1990, 52	kutuInmfbařbianer	12	1 (n)
B.1.254	bilosořdinarmí	12	1 (o)
F.13.5	basumidadiniře	12	1 (i)
B.1.333	undikořisarmí	11	1 (i)
B.7.17	leistigerarmí	11	1 (i)

Tant a la relació de segments on no es repeteix cap signe, com a la relació segments on només se'n repeteix un, hi ha dos segments que destaquen amb molta claredat de la resta, la inscripció rupestre de l'Esquirol (Ferrer i Jané e.p. 2014b), que a la lectura provisional ja presentava dinou signes diferents i tres de no identificables, i el primer text de la tortera de Can Rodon (Ferrer i Jané,

Martin, Sinner 2011), amb 15 signes diferents i un signe **ko** repetit. Ambdós textos coincideixen en començar per la mateixa seqüència: **kutukifbitatiko** fet que reforça la seva consideració com a abecedaris. A més, el segon millor candidat dels textos on no es repeteix cap signe, l'únic amb dotze signes diferents, és precisament el segon text de la tortera de Can Rodon, que probablement comença per **kuta**, i el tercer millor candidat dels textos on només es repeteix un signe, un dels tres amb dotze signes diferents, és una de les torteres d'Oliete (E.5.5*) que comença per **kutu**.

Així doncs, de l'anàlisi empíric del corpus de textos ibèrics nord-orientals es podria concloure amb un cert grau de seguretat que un segment de llargada igual o superior als dotze signes on no es repeteixi cap signe, especialment si no s'hi reconeix cap element familiar, o fins i tot quan ens trobem davant un segment llargada igual o superior als catorze signes, on només es repeteix un signe, per tal de contemplar almenys un error de lectura i casos especials, probablement es tracti d'un abecedari.

Aquesta conclusió és empírica, però es pot realitzar una aproximació més formal tenint en compte que els aproximadament 2.000 textos ibèrics nord-orientals es poden dividir en uns 3.500 segments de més d'un signe i que per tant els segments que per les seves característiques tinguin una probabilitat d'aparèixer per sota del 0,03%, probablement no s'haurien d'haver documentat: $1 / 3500 = 0,0286\%$.

Si es simplifica la casuística i els càlculs associats, considerant que es disposa d'un abecedari de 28 signes i que tots ells tinguessin probabilitats idèntiques, la probabilitat que per atzar es generés una seqüència de L signes de llargada composta per signes diferents es podria calcular dividint les variacions sense repetició de 28 signes agafats en grups de L (columna B), l'equivalent al nombre de segments que podrien passar per un fragment d'abecedari de L signes, per les variacions amb repetició de 28 signes agafats en grups de L (columna A), l'equivalent al nombre de segments possibles de la mateixa longitud. Tanmateix, cal tenir en compte que l'escriptura ibèrica no és contínua, sinó que usa separadors que fan menys probable un segment com més llarg sigui, probabilitat que es pot calcular empíricament a partir del corpus de segments (columna D).

L = Llargada segment	A = variacions amb repetició (28, L) ³	B = variacions sense repetició (28, L) ⁴	C = B / A = Prob. segment sense repeticions ⁵	D = Prob. segment de L signes ⁶	P = C * D
9	10.578.455.953.408	2.506.375.872.000	23,693%	3,89%	0,922%
10	296.196.766.695.424	47.621.141.568.000	16,078%	2,52%	0,405%
11	8.293.509.467.471.870	857.180.548.224.000	10,336%	2,16%	0,223%
12	232.218.265.089.212.000	14.572.069.319.808.000	6,275%	1,20%	0,076%
13	6.502.111.422.497.950.000	233.153.109.116.928.000	3,586%	1,01%	0,036%
14	182.059.119.829.943.000.000	3.497.296.636.753.920.000	1,921%	0,73%	0,014%

³ $VR_{n,k} = n^k = 28^L$

⁴ $V_{n,k} = n! / (n - k)! = 28! / (28 - L)!$

⁵ $P(B) = \text{casos favorables (B)} / \text{casos possibles (A)}$

⁶ Obtingudes empíricament.

Amb aquests dades el límit estaria en els catorze signes, ja que la primera probabilitat per sota de 0,03% és la corresponent als segments de catorze signes als que els hi correspon una probabilitat del 0,014%. Però si s'incorporen al càlcul les probabilitats individuals de cada signe⁷, que oscil·len entre el 9,2% del signe **i** fins el 0,1% del signe **bu**, la probabilitat combinada baixa fins els dotze signes, ja que la primera probabilitat per sota de 0,03% és la corresponent als segments de dotze signes als que els hi correspon una probabilitat del 0,019%. Així doncs, els segments de llargada igual o superior als dotze signes on no es repeteixi cap signe, és probable que siguin abecedaris, límit que en aquest cas ja es correspon amb el límit que està documentat empíricament.

Probabilitats dels signes											
a	8,1%	ba	5,0%	ka	3,1%	ta	3,1%	í	1,6%	r	4,8%
e	6,5%	be	2,0%	ke	3,2%	te	2,6%	m	0,2%	í	6,4%
i	9,2%	bi	1,8%	ki	2,2%	ti	4,4%	n	7,8%	l	6,3%
o	2,6%	bo	0,5%	ko	1,4%	to	0,9%	s	6,4%		
u	3,9%	bu	0,1%	ku	1,2%	tu	1,4%	ś	3,3%		

L = Llargada segment	C = Prob. segment sense repeticions (28, L) amb prob. individuals ⁸	D = Prob. segment de L signes	P = C * D
9	11,24%	3,89%	0,438%
10	6,34%	2,52%	0,160%
11	3,30%	2,16%	0,071%
12	1,59%	1,20%	0,019%
13	0,70%	1,01%	0,007%
14	0,28%	0,73%	0,002%

La tortera de Can Rodon

Aquesta tortera va aparèixer el 2006 a Can Rodon (Cabrera de Mar) (Ferrer i Jané, Martín, Sinner 2011; Velaza 2012, 283) en un estrat d'aterrossament (UE 1178) que indica una cronologia *ante quem* del s. I dC, tot i que l'ús de l'abecedari no-dual fa plausible delimitar el moment de producció de la tortera als ss. II i I aC.

El text superior d'aquesta tortera **kutukifbitatikoukebosekoTm** és el text que, d'acord amb els criteris establerts anteriorment per identificar un abecedari, apareix a la primera posició entre els que presenten un signe repetit, ja que és un text amb setze signes diferents tot i que cal justificar el

⁷ Obtingudes empíricament i considerant només els 28 signes d'aquest abecedari teòric, de forma que els percentatges indicats sumen el 100%.

⁸ Sumatori del producte les probabilitats individuals dels signes de cadascuna de les variacions sense re-

petició de 28 signes agafats en grups de L, calculada mitjançant algoritme ad-hoc. Agraïxo a Francesc Navarro (UAB) els seus consells sobre l'optimització de l'algoritme de càlcul d'aquesta probabilitat.

signe **ko** repetit i els signes que falten per completar un abecedari de 28/29 signes, ja que es un text circular complet sense signes perduts.

L'absència dels signes que falten estaria justificada si s'interpreta aquest text com un abecedari incomplet, on, tal com passa en d'altres epigrafies s'indiquen els signes inicials i finals i s'ometen els intermedis. La seqüència de les dues nasals, **T** i **m̄** podria ser plausiblement interpretada com la indicació del final de l'abecedari, ja que a l'abecedari dual de Ger els signes nasals **I** i **m̄** apareixen al final de l'abecedari. Aquest supòsit també permetria donar un cert sentit a la presència del signe **ko** repetit, perfectament traçat i sense dubtes de lectura com el primer, ja que la seva presència coincidiria amb els signes absents de forma similar al que passa en el segon text d'aquesta tortera. En tot cas, la presència d'anomalies en abecedaris no és estranya, així per exemple a l'abecedari de l'ostrakon d'Izbet Sartah, aparentment, es repeteixen el segon i el dotzè signes, així com el divuitè i el dinovè signes (de Hoz 1994).

En el segon text d'aquesta mateixa tortera, llegit **ukutakituśborbioko** a l'*editio princeps*, es torna a repetir la mateixa característica, ja que és un text de dotze signes, tots ells diferents, i per tant se situa just a la frontera del que és acceptable en un text que no sigui un abecedari, però amb l'agreuja que no presenta cap element conegut ni tampoc gaires dubtes de lectura i que comparteix suport amb un clar abecedari. Un cop interpretat com a abecedari incomplet, sembla que **kutakituśborbiokou** seria una lectura millor ja que situaria el signe **ku** com a primer signe, el signe **u** com a signe final i el signe **ko** altre cop en la posició que podria correspondre als signes absents. La justificació del signe **u** com a signe final la proporciona el nou abecedari dual de La Tor de Querol (Ferrer i Jané e.p. 2014a), on aquest signe apareix darrere de les nasals, com a signe final. Potser el segon text de la tortera reproduïa una tradició alternativa de representar l'abecedari, que tal com expliciten els abecedaris duals, podria ser diversa.

FIGURA 1. *Abecedaris de Can Rodon*

La rupestre de l'Esquirol

Aquesta inscripció, que va ser descoberta el 2003 per afeccionats locals de l'Associació d'Investigacions i Recerques del Cabrerès, es troba a l'extrem superior dret d'un gran bloc de pedra després del sostre de la bauma i envoltada de molts altres esgrafiats de diferents cronologies. El seu estudi, conjuntament amb una altra inscripció d'aquesta mateixa bauma i una altra rupestre d'Osona, està en curs de publicació (Ferrer i Jané e.p. 2014b)⁹. Tot i així, ja vaig avançar parcialment la seva lectura en publicar la tortera de Can Rodon: **kutukifbitatiko** ... (Ferrer i Jané, Martin, Sinner 2011, 28) i ja des del 2008 Antoni Jaquemot n'havia publicat una fotografia a internet¹⁰.

La inscripció està formada en una primera línia per almenys 24 signes d'entre dos i cinc cm que s'estenen d'esquerra a dreta al llarg de 80 cm. En una segona línia, just a sota dels tres primers signes s'identifiquen tres signes més de dimensions similars, però amb traços menys marcats. Així doncs, la transcripció seria la següent: **kutukifbitatikokabastokeauboelTnmite[-]/srbe[+]**

Amb la lectura proposada la seva consideració com a abecedari resta fora de qualsevol dubte, ja que s'identifiquen 27 signes diferents dels 29 possibles. Tot i així cal tenir present que la lectura provisional en identificar el text com a un abecedari ibèric no-dual era **kutukifbitatikokabastokeauboel+++**, però autòpsies posteriors han permès afinar la lectura i identificar els signes dubtosos i signes inicialment no identificats. Així, els dos signes finals i els tres de la segona línia són molt poc visibles i no van ser representats en el calc realitzat per l'equip que la va restaurar el 2004. També s'ha de destacar que hi ha molts signes dubtosos, la lectura dels quals s'ha fixat un cop ja havia quedat clar, per la seqüència inicial i la no repetició de signes, que havia de ser un abecedari. Així, per exemple, la diferència entre **ti** i **to** és mínima, el signe **s** podria passar també per **n**, el signe **ke** està dissimulat per traços posteriors que el podrien fer confondre amb **s** o **r**. Els signes **ka** i **ba** estan molt enganxats i podrien passar per un signe **n** o fins i tot **i**. El signe en forma de **T** és molt dubtós i també podria ser un signe **ba**. El signe **m** també presenta dubtes i podria ser també un signe **a**.

Els dos signes que falten són **bu**, o **be** en funció de com s'interpreti el tercer signe de la segona línia, i **m**. El signe **bu** és molt poc usat a les inscripcions ibèriques nord-orientals i potser podria haver estat simplificat de l'abecedari, mentre que el signe **m** potser podria haver estat substituït per **n** o pel signe poc habitual en forma de **T**. Alternativament, els dos signes que falten podrien haver-se perdut, ja que al final de la primera línia hi ha una zona escrostonada on potser es podria haver perdut un signe i al final dels signes de la segona línia s'aprecien traços que podrien correspondre a un altre signe perdut que no s'acaba d'identificar.

Tot i els dubtes de lectura ja expressats, aparentment tres dels signes nasals apareixen de forma consecutiva **Tnm**. D'acord amb el calc realitzat per l'equip de restauració serien els signes finals, però amb llum rasant es poden identificar dos signes més a continuació i tres més en una segona línia. Tenint en compte que els signes addicionals identificats no coincideixen amb cap dels anteriors, cal suposar que formen part de l'abecedari, tot i que així es trenca la norma de veure els signes nasals al final de l'abecedari.

⁹ Agraïxo a Antoni Cavallé (Generalitat de Catalunya) les informacions facilitades i el seu ajut per localitzar la inscripció. Així com a Agustín Gamarra i Maria José García (Gamarra & García conservació-restauració S.L.) les informacions i calcs facilitats.

¹⁰ Agraïxo a Antoni Jaquemot les informacions facilitades: <http://www.iber.org/modules/news/article.php?storyid=570>

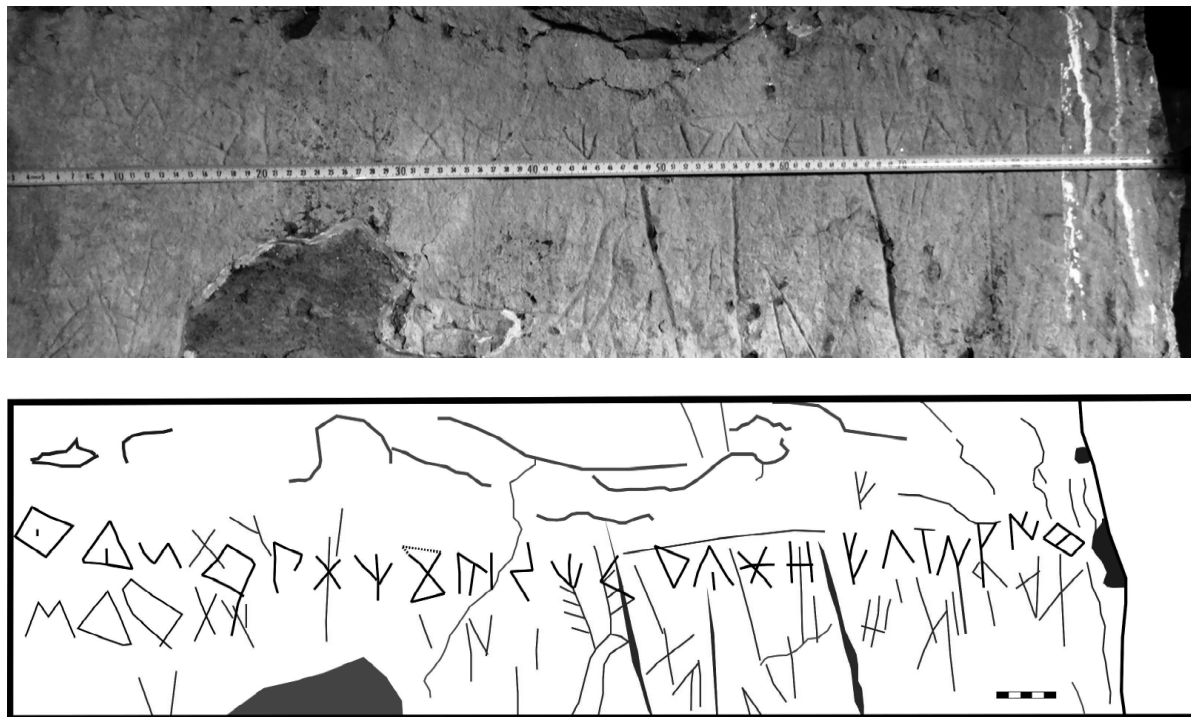

FIGURA 2. Abecedari de l'Esquirol. A dalt, fotografia general. A sota, dibuix

Adicionalment, com a conseqüència de la interpretació de la inscripció de L'Esquirol i de la tortera de Can Rodon com a abecedaris, cal considerar que els textos que comencen de forma similar també haurien de ser abecedaris, seria el cas d'una rupestre inèdita de La Tor de Querol, **kutukifbitatiko**(l) (Ferrer i Jané e.p. 2014a), un esgrafiats fet abans de la cocció a la part interior d'un dolí de Val de Alegre I (Azaila) **kutuki**l (Díaz, Mayayo 2008) i potser també podria ser el cas d'una de les torteres d'Oliete (Vicente *et al.* 1990, 52) que presenta el text **kutuInmárbianer**.

La rupestre de la Tor de Querol

Aquesta inscripció rupestre es troba en una de les dues superfícies inscrites d'una gran roca de La Tor de Querol (Zona 4 Roca 1) que van ser descobertes per Pierre Campmajo l'any 1991. Untermann les va arribar a inspeccionar l'any 1994, tot i que sense incloure-les a cap dels treballs publicats. Les inscripcions de la primera superfície, que presenta una desena d'inscripcions que sumen un total d'uns 160 signes, han estat publicades recentment per Campmajo (2012, 319 i 406). La seva revisió està encara en curs, però ja es pot avançar que introduirà canvis significatius en les lectures publicades, amb la identificació per exemple al text n.º 8 (Campmajo 2012, 408) d'un nou abecedari dual (Ferrer i Jané e.p. 2014a). En canvi, les de la segona superfície són inèdites, on hi ha altres dues o potser tres inscripcions i alguns gravats lineals. Totes les inscripcions d'aquesta superfície són de dimensions molt reduïdes, menys de mig cm d'alçada màxima, i aparentment independents. Malgrat els dubtes de lectura, la lectura dels vuit primers signes és relativament clara:

kutukirbitatiko(l), tot i que no es segur si la inscripció està completa per la dreta. De fet com a abecedari incomplet almenys hi hauria d'haver un signe addicional de tancament.

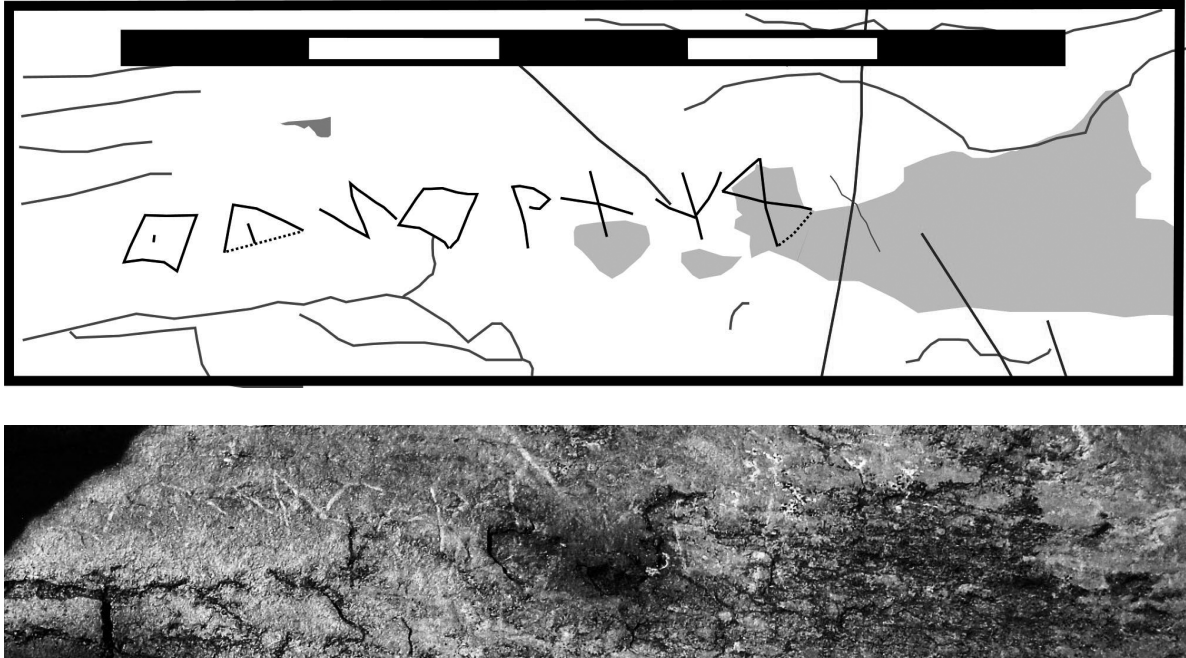

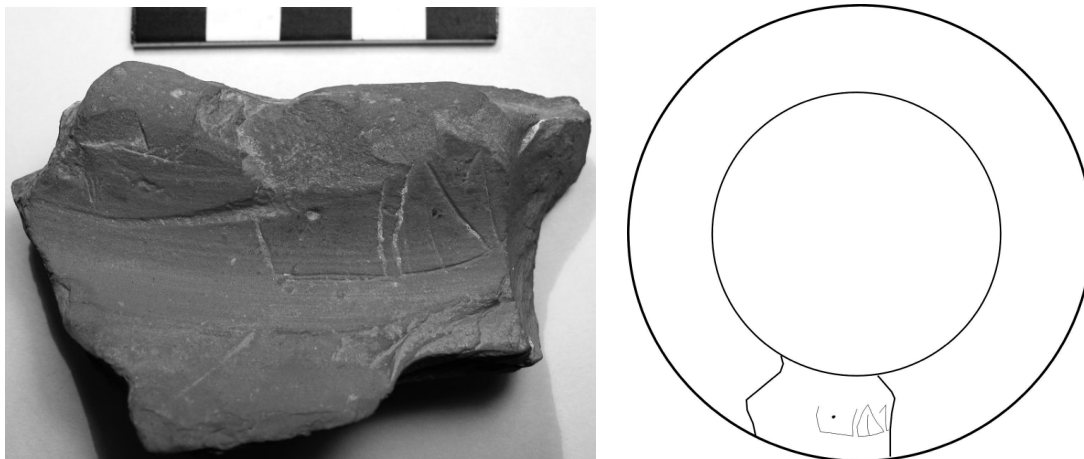
FIGURA 3. *Abecedari no-dual de la Tor de Querol*

*El doli de Val de Alegre*¹¹

Aquesta vora de doli (Díaz, Mayo 2008) de 3,2 x 4 x 1,6 cm va ser descoberta durant una prospecció realitzada l'any 2000 en un jaciment rural de petites dimensions ubicat a la marge esquerra del riu Aguasvivas denominat Val de Alegre I (Azaila) i actualment es conserva al Museu de Terol (VAD-2000.25).

Els signes tenen 1,5 cm d'alçada i estan realitzats abans de la cocció a la cara interna d'una vora de doli. La transcripció publicada de la inscripció no presenta dubtes **kutuki**[. Les dimensions de la vora permetria reconstruir una inscripció suficientment llarga com per contenir els 28 o 29 signes que completarien un abecedari no-dual. La posició del possible abecedari a la part interior de la vora del doli recordaria el possible abecedari dual de la ceràmica pintada F.13.30 (Ferrer i Jané 2013c) que apareix també a la part interior de la vora d'un càlat. Tant el fet d'estar realitzat abans de la cocció, com la seva posició a la part interior de la vora de i per tant no visible en el seu ús normal, afavoreix la seva condició de text especial, probablement votiu o propiciatori.

¹¹ Agraïxo a Borja Díaz les informacions i les fotografies facilitades.

FIGURA 4. *Doli de Val d'Alegre I**La tortera d'Oliete*

La inscripció d'aquesta tortera (E.5.5*, Vicente *et al.* 1990, 52; Beltrán 1996, 143; Silgo 1999, 27; 2001, 347; Rodríguez Ramos 2002, 272; Moncunill 2007, 228; Ferrer i Jané 2008) està formada per un sol segment de dotze signes, on només se'n repeteix un, el signe **n**. Així doncs, torna a ser un text que es mou al límit del que és raonable esperar en un abecedari, però encara dins del marge acceptable, ja que les sospites haurien de començar amb dotze signes sense repetició o tretze amb un de repetit.

La presència inicial de **kutu** i les tres nasals consecutives, **Inm**, són indicis positius que es pugui tractar d'un abecedari, però el fet que el signe repetit sigui **n** no té cap explicació plausible. També cal tenir en compte que en la major part d'abecedaris que conserven el final les nasals apareixen al final de l'abecedari. Per tant descarto que tot el text sigui un abecedari, però sí que podria ser un abecedari no-dual simplificat la meitat inicial del text, **kutuInm**, amb inici **kutu** i final **Inm**, de l'estil de l'abecedari llatí ABCDEFX present a una làmina votiva a Bath (Velaza 2012a, 155).

En aquesta hipòtesi, la resta del text **bařbianer** hauria de ser un text addicional, tot i que d'interpretació poc clara. Formalment, es podria especular amb que el fragment inicial **(a)bařbi** fos una forma alternativa de **(a)bařbin** o **abařkebi** per tal de representar el numeral dotze (Orduña 2005; Ferrer i Jané 2009), tot i que el context tampoc sembla especialment favorable a identificar-hi un numeral. Mentre que la resta del text **aner** podria estar relacionar, amb canvi de vibrant, amb l'element **anef** que apareix a alguns dels ploms (F.9.5 i F.9.8) de La Punta d'Orlell (La Vall d'Uixó).

Alternativament, tal com plantejava en un treball anterior (Ferrer i Jané 2008, 260 i 267) el text d'aquesta tortera podria ser algun tipus de dedicatòria determinada per la forma **m̄bař** com a nucli verbal (Ferrer i Jané 2006, 155, Annex 15) i amb **bianer** com a text final obscur. En aquesta proposta **kutuIn** seria el nucli nominal que es podria interpretar com ***kutunban** si el signe **I** combines un so nasal labial i un de vocàlic (Ferrer i Jané 2008, 260, nota 5), de forma que **kutun** seria el substantiu determinat per **ban**. Potser **kutun** en origen podria haver estat una forma simplificada d'indicar l'abecedari que ja hauria adquirit semàntica pròpia: **kutuInm** > **kutun**.

Una tercera alternativa seria considerar que l'abecedari simplificat fos estrictament **kutuIn**, mentre que **mbarbianer** s'hauria d'interpretar com a la segona alternativa.

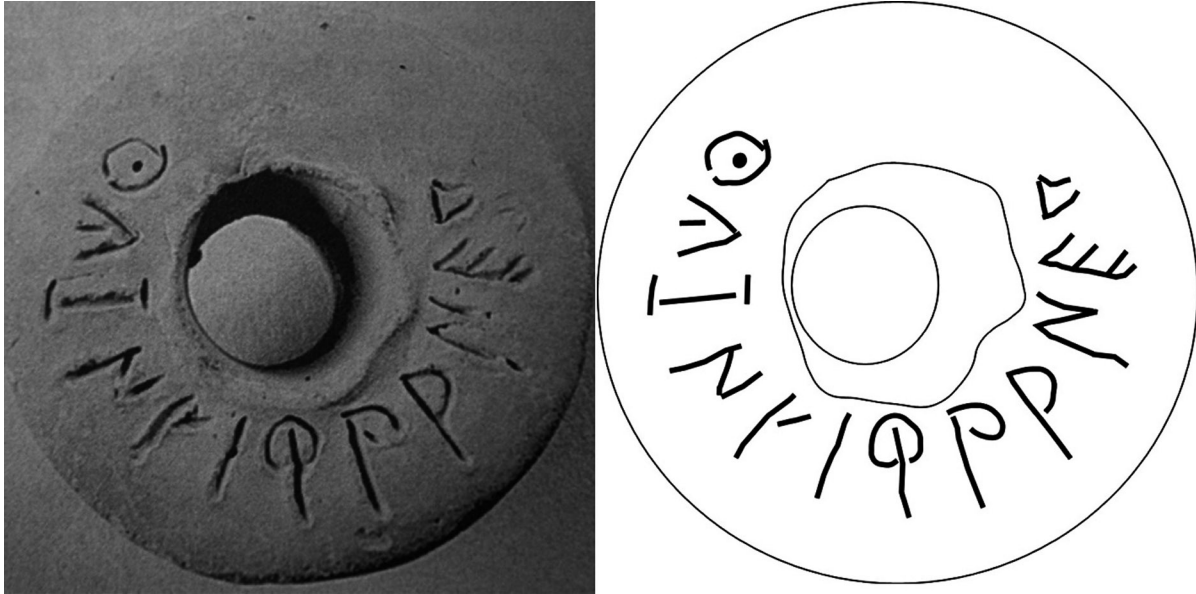

FIGURA 5. *Tortera d'Oliete*

KUTU I ELS ABECEDARIS DUALS

La identificació en els abecedaris no-duals d'una seqüència característica que comença per **kutu** i la presència d'una parella de signes similars al nou abecedari dual rupestre de La Tor de Querol (Ferrer i Jané e.p. 2014a) permet tornar a avaluar el valor dels signes dubtosos que apareixen a continuació de la parella de signes **ku** a l'abecedari dual rupestre de Ger (Ferrer i Jané 2013b).

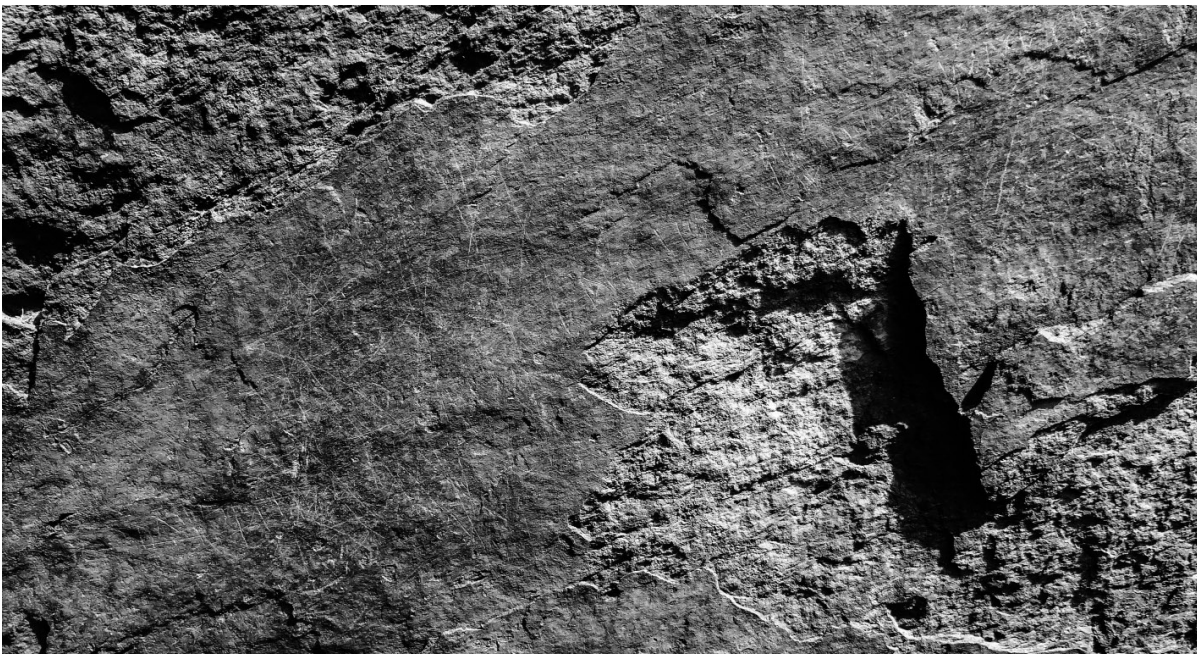
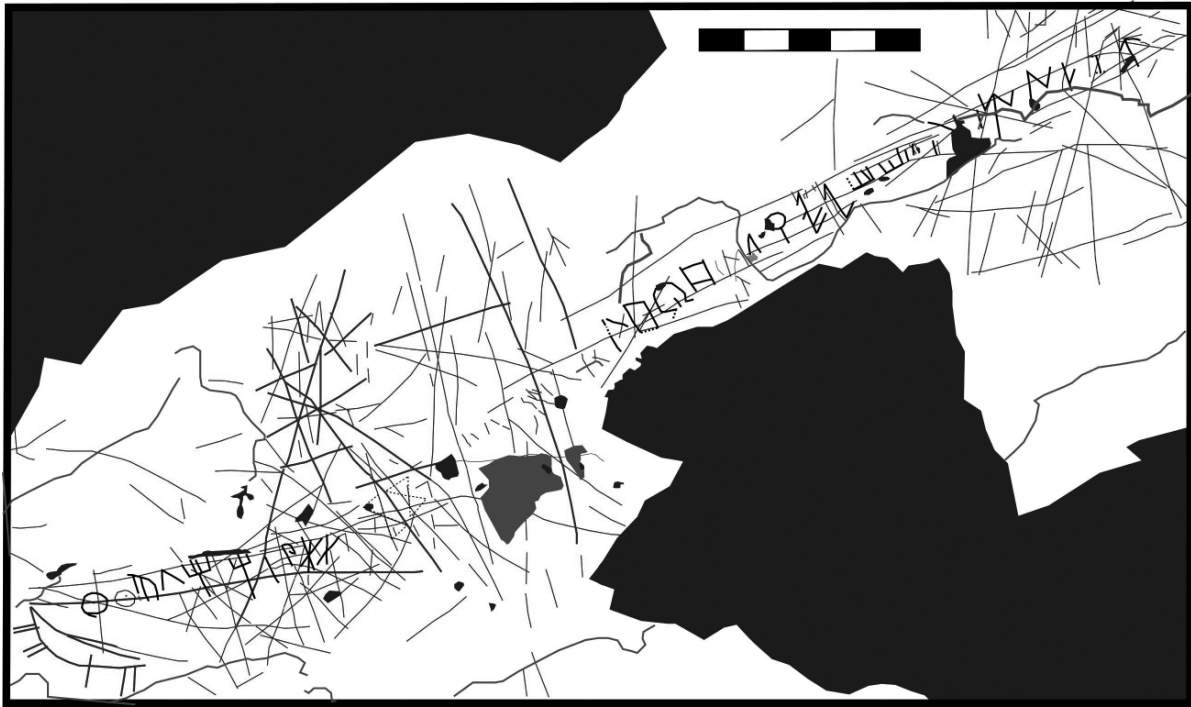

FIGURA 6. *Abecedari de la Tor de Querol*

A l'abecedari de la Tor de Querol, darrere dels dos primer signes de forma circular, presumiblement **ku** i **gu**, apareixen dos signes molt similars als dos signes dubtosos de l'abecedari de Ger que

ocupen la mateixa posició. En un context no-dual podrien interpretar-se com un signe **ka1** irregular i un **ll**, mentre que en un context dual es podria especular amb una parella de signes **ke** rectangulars girada 90°, sabent però, que la majoria d'abecedaris no-duals comencen per la seqüència **kutu**, sembla plausible interpretar aquests dos signes com una parella de signes **tu**. El primer podria ser un **u4** irregular, però la variant **u3** ja es documenta com a signe final de l'abecedari. Així, hauria de ser un **tu** sense base, bé perquè inicialment hi fos i ara sigui imperceptible o bé perquè es tracti efectivament d'un signe **tu** sense base (MLH IV **tu4** o **tu5**) com el que apareix a una de les torteres d'Oliete (Vicente *et al.* 1990, 52) i en algunes inscripcions ibèriques i celtibèriques (Ferrer i Jané 2005, 974, nota 78), com la téspera d'Uxama (K.23.2). Així doncs, el segon signe hauria de ser un **tu** simple també sense base (MLH IV **tu7**), variant no documentada encara en ibèric, però sí en celtibèric, al primer bronze de Botorrita (K.1.1). Així doncs, la transcripció restaria **kugutudu tidibabitada++kogo[c5/7]++bubeo++rkigitodo[+] +mnm̄lu**

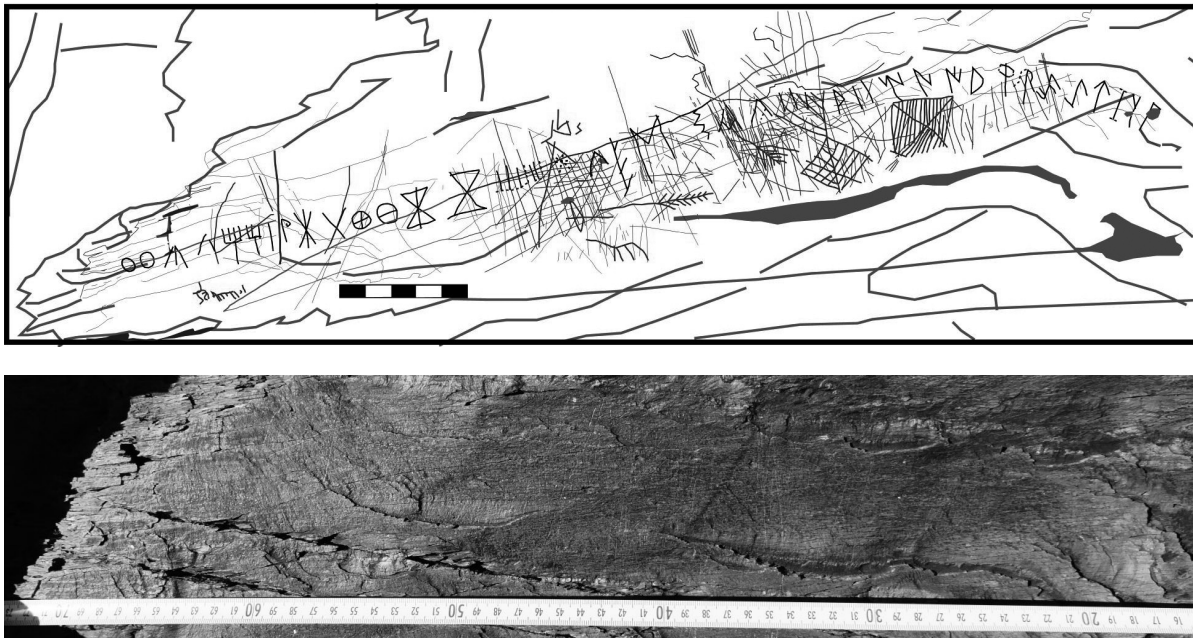

FIGURA 7. Abecedari de Ger. Dibuix actualitzat

Pel que fa a l'abecedari de Ger, en el primer estudi d'aquesta inscripció vaig proposar que el tercer signe podria correspondre a la part inferior d'un signe **bo4**, però estrictament els traços visibles corresponen a un signe **u4**, que també podria ser un **tu** sense base (MLH IV **tu4**). La clara documentació de la variant **u3** a la part final de l'abecedari desfà possibles confusions amb **u**. Respecte del segon signe, en el primer estudi d'aquesta inscripció era només intuït i no el vaig representar a la transcripció, [-], tot i que imaginava que podria ser un signe **ke** complex de traç sencer, ja que intuïa que el següent signe podia ser un **ke** simple de mig traç, tot i que només en vaig representar un parell de traços. Així doncs, la transcripció que vaig proposar dels primers signes de l'abecedari va ser: **kugubo[ke]ge**.

A la llum de les noves troballes sembla que es pot interpretar el tercer signe com un signe **tu** complex sense base, mentre que el quart serien compatibles amb un **tu** simple també sense base (MLH IV **tu7**). Així doncs, la proposta de *l'editio princeps* d'identificar la parella de signes **tu** en

una de les zones de més densitat de traços sembla clarament fallida. Al nou dibuix he eliminat els traços més insegurs, puntejats a l'original, tenint en compte els signes que resten per identificar podrien correspondre a **bo4** i **l2**, però a la transcripció els represento amb una *crux*. La parella de signes **ke** encara no s'ha identificat en aquest abecedari, però hauria d'estar en alguna de les zones il·legibles de la zona central. Així doncs, la transcripció restaria ***kugutudutidibabitadatedekogoto do++éskaga++a+mnirrbekigiuln+***

Finalment, també l'abecedari del Tos Pelat podria presentar la seqüència **kutu** en posició invertida, **tuku**, a l'extrem dret del text A2b2, tot i que el text està clarament escrit d'esquerra a dreta. De fet, l'absència de **tu** al text A2b1 podria ser la causa de la repetició de l'abecedari a sobre d'A2b2 per tal de corregir el possible error.

ELS ABECEDARIS IBÈRICS

D'acord amb les propostes desenvolupades en els apartats anteriors, podríem arribar a disposar ja de quinze abecedaris ibèrics en deu suports diferents.

Als ploms del Tos Pelat n'hi podria haver uns quatre de duals, tot i que en funció de com es resolguin els dubtes de lectura aquest nombre podria variar. A la tortera de Can Rodon, dos de no-duals, un a cada text. A la roca de la Tor de Querol, però en superfícies diferents, n'hi ha un de dual i un de no-dual. A la resta de suports hi ha un abecedari a cadascun d'ells: en conjunt tres de duals a la ceràmica pintada del Castellet de Bernabé (F.13.77*), la roca de Ger i la roca de Bolvir, i dos de no-duals a la roca de l'Esquirol i al doli de Val d'Alegre (Azaila).

També n'hi podria haver un de no-dual al començament del text d'una de les torteres d'Oliete, tot i que hi ha altres alternatives d'interpretació. Finalment també n'hi podria haver un de dual a una ceràmica pintada (F.13.30) del Puig de Sant Miquel (Llíria), tot i que planteja dubtes de lectura i s'allunya de la tipologia general, començaria per **a** i no per **ku**, i de la tipologia edetana, ja que la única vocal present no forma dualitat.

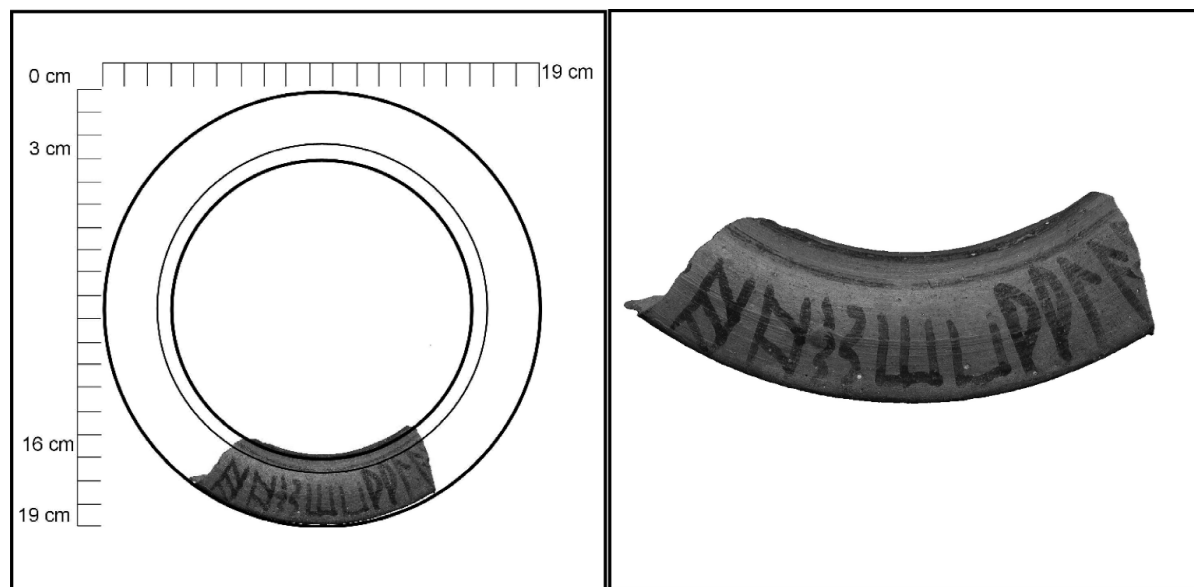

FIGURA 8. *L'abecedari del Castellet de Bernabé (F.13.77*)*

Una característica comuna d'aquests abecedaris és la manca d'un ordre fix, tot i així, vuit dels nou que conserven amb seguretat l'inici, tres duals i cinc no-duals, comencen per **ku**. Sis d'ells comencen per **kutu**, dos duals i quatre no-duals. Dos dels duals, Ger i La Tor de Querol 1, comencen per una mateixa seqüència, com a mínim **kututibabitada**, mentre que la seqüència característica de tres dels no-duals, L'Esquirol, La Tor de Querol 2 i Can Rodon 1, és **kutukiíbitatiko**. Els altres començaments que no es repeteixen en els casos documentats fins ara, però que ho podrien fer en el futur, són **kubabitakote** al dual de Bolvir i **kutakituís** al no-dual de Can Rodon 2.

Més enllà de les seqüències exactes, també en els duals ceretans es detecta una certa propensió d'alguns signes, **ku, tu, ti, ba, bi, ta, te i ko**, a aparèixer a la zona inicial de l'abecedari i d'altres a aparèixer a la zona final, **m, n, i, r, í, be, ki, u, I i m**, i per exclusió la resta tendeixen a aparèixer en la zona central: **bo, ka, ke, e, s, í, to, a, l, bu i o**. L'abecedari del Castellet de Bernabé amb els signes **o, s, to, a i l** encaixaria en aquest plantejament, ja que podria correspondre a la zona central de l'abecedari. També els textos A2b1 i A2b2 del Tos Pelat encaixarien a la part inicial-central de l'abecedari, potser amb l'ordre habitual invertit, mentre que A2a1 i A2a2 encaixarien a la part central-final, més encara tenint en compte l'espai exempt al final d'aquests textos.

Els abecedaris duals mantenen la constant de presentar els signes complexos fent parella i per davant dels signes simples. L'única excepció era una seqüència **data** al text A2b2 del Tos Pelat, però que es podria corregir a **tada** en funció de com s'interpretin els traços dels textos sobreposats.

Aquesta regla sembla extrapolable en alguns casos a les consonants contínues, ja que a l'abecedari de Ger sembla que s'han aparellat signes de sons similars: **í i r, s i í, m i n** i potser **I i m**. En el cas de **m i n** també apareixen aparellats a l'abecedari de La Tor de Querol. Potser podrien formar una dualitat, ja que **m** podria ser la variant complexa de **n** (Ferrer i Jané 2009; e.p. 2014c). En aquest darrer abecedari també apareixen junts **I i m**, però en posició invertida.

També cal destacar que en els tres abecedaris duals ceretans els signes **ba i bi** apareixen de forma consecutiva.

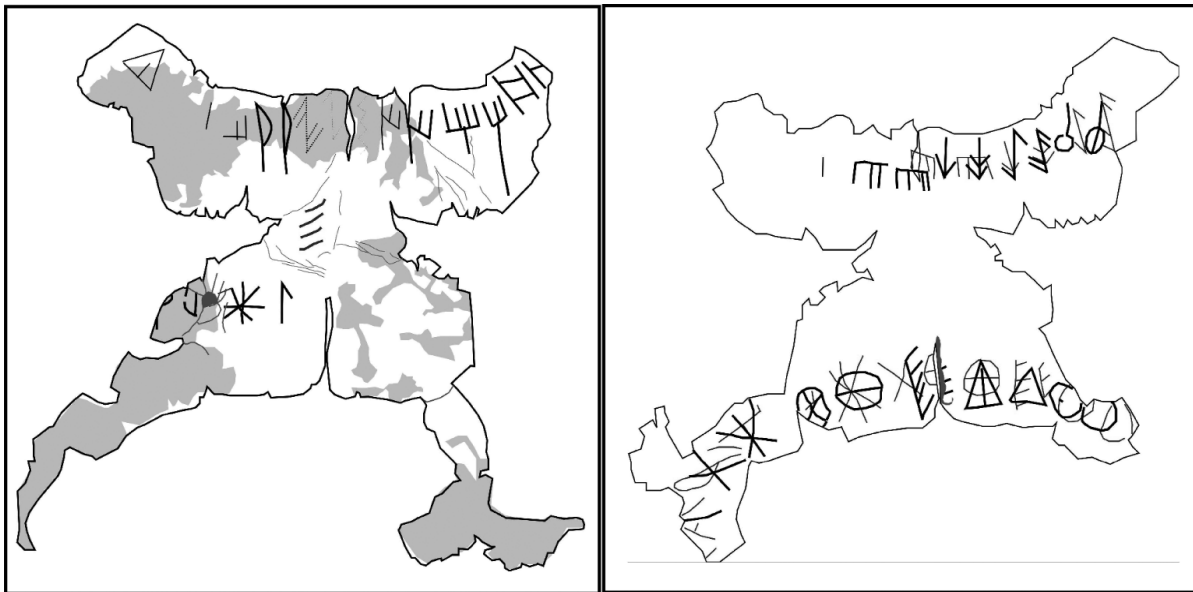

FIGURA 9. *L'abecedari del Tos Pelat. Textos A1 i A2.1/A2.2*

Una altra possible excepció a l'ordre complexa-simple de les parelles duals seria la parella formada per **I** i el signe que el segueix a l'abecedari del Castellet de Bernabé (Ferrer i Jané 2009; e.p. 2014c), que podria interpretar-se com la seva variant complexa. No considero però aquests signes com una dualitat i per això no el represento com a **I'**, sinó que el represento com a **â**, ja que a les inscripcions sempre apareix fent parella amb **I**, formant la seqüència **lâ**, i per tant amb un necessari valor vocàlic. Potser el fet que a l'abecedari se'l situï després d'**a** i de **I** no respon a l'atzar, sinó a la compatibilitat de valors amb aquests signes, tal com passa en d'altres abecedaris ibèrics on s'agrupen signes de valor similar.

Ref. Abc.	Jaciment	Ref. Obj.	Text	Tipus
1	Castellet de Bernabé ¹²	1	] + <i>óšstodoáalâ</i> + [	Dual ampliat
2	Tos Pelat ¹³	2.A2.1	A2a1] <i>kigiúutodo</i> A2b1:] + <i>ga+tiditadatedeéekugu</i> [	Dual ampliat
3	Tos Pelat	2.A2.2	A2a2] <i>r'kigiúutodo</i> A2b2:] + <i>adatedeéetudukugu</i> [	Dual ampliat
4	Tos Pelat ¹⁴	2.A1	A1a] <i>tu</i> [+ <i>âakí</i> [-] + <i>îridiío</i> [A1b] + <i>bol</i>	Dual ampliat
5	Tos Pelat ¹⁵	2.B	B1] <i>nóokogo</i> + [B2] <i>tada+++ke+++</i> [	Dual ampliat
6	Ger	3	<i>kugutudutidibitadatedekogotodo++ešskaga++a+mn</i> <i>ir'bekigiuIn+</i>	Dual Std.
7	Bolvir	4	<i>kugubabitadakogotode+tudu'utiditodo+ [</i>	Dual Std.
8	Puig de Sant Miquel (Llíria) ¹⁶	5	<i>atidikigi</i> [	Dual Std
9	L'Esquirol	6	<i>kutukiřbitatikokabastokeauboelInmite[-]/srbe[+]</i>	No-dual
10	Can Rodon	7.1	<i>kutukiřbitatikoukebosekoTm</i>	No-dual
11	Can Rodon	7.2	<i>kutakituřborbiokou</i>	No-dual
12	Val de Alegre	8	<i>kutuki</i> [	No-dual
13	La Tor de Querol	9.1	<i>kutukiřbitatiko</i> (I)	No-dual
14	La Tor de Querol	9.2	<i>kugutudutidibitadada++kogo[c5/7]++bubeo++r'kigito</i> <i>do[+] + mnmIu</i>	Dual Std.
15	EL Palomar (Oliete) ¹⁷	10	<i>kutuIn(m)</i>	No-dual

¹² La parella complexa del signe **s** la represento amb el signe **š** per diferenciar-la del signe **ś** i de la seva parella complexa a l'escriptura ibèrica sud-oriental **š** (Ferrer i Jané 2010;2012; e.p. 2014c).

¹³ A sota de Tos Pelat A2.2 en forma de palimpsest repetint la mateixa seqüència amb un decalatge d'un signe o dos, potser a manera de correcció. Dos signes dubtosos podrien ser una parella de signes **ti**, cosa que el diferenciaria també de Tos Pelat A1.

¹⁴ A l'altra cara on estan Tos Pelat A2.1 i A2.2. La repetició de la parella de signes **o** el diferencia de Tos Pelat B. Mentre que la de signes **ti** el diferencia de Tos Pelat A2.1, si es confirma la correcció de lectura realitzada, i probablement de Tos Pelat A2.2, ja que tot hau-

ria de repetir la mateixa seqüència que A.2.1. A més, tot i que dubtosa, el possible signe **tu** inicial també el diferenciaria de Tos Pelat A2.2.

¹⁵ El text B1 en una cara i el text B2 en l'altra, la parella de signes **ta**, tot i que dubtosa, també apareix a Tos Pelat A2.1 i A2.2. La parella de signes **ta**, podria ser també una parella de signes **ko** i fins i tot el signe següent podria ser n signe **ko** complex, cosa que de confirmar-se obligaria a considerar per separat el text B1 del B2.

¹⁶ No és segur que sigui un abecedari. El text complet és *atidikigi* [---] *asede*

¹⁷ No és segur que sigui un abecedari (Ferrer i Jané 2008, 260 i 267). El text complet és *kutuInmřbarbianer*.

Pel que fa a l'origen de les escriptures paleohispàniques i de les ibèriques en particular (de Hoz 2011, 200), només apuntar que els nous abecedaris no-duals i la identificació de la seqüència **kutu** com a seqüència inicial característica dels abecedaris ibèrics confirmen el que ja apuntaven els abecedaris ibèrics coneguts: el trencament amb la seqüència inicial de l'abecedari d'Espanca (J.25.1), **abekatu**, que coincidí amb l'ordre de l'escriptura fenícia i derivades. Aquesta és una nova dada imprevista, com ja ho va ser la identificació del sistema dual de l'escriptura ibèrica sud-oriental (Ferrer i Jané 2010, 106), ja que calia suposar que la seqüència d'Espanca s'hauria d'haver transmès de forma més o menys estable entre les diferents escriptures paleohispàniques. Per salvar el problema de Hoz (2011, 183) considerava que en el cas del Castellet de Bernabé, una inscripció pintada, es tractaria d'una inscripció sense sentit, amb funció merament decorativa, argumentació que ara ja no seria vàlida amb la identificació de la resta d'abecedaris sobre suports diversos.

A grans trets, ja que no n'hi ha cap de complet, els abecedaris ibèrics es poden classificar en tres grups en funció de l'abast de les dualitats: els no-duals, els duals estàndard i els duals ampliat.

Els abecedaris no-duals, típics dels ss. II i I aC, no presenten cap dualitat i haurien de tenir uns 29 signes, comptant el signe en forma de **T**, probablement nasal, present al final del primer abecedari de la tortera de Can Rodon i que tindria com a variant el signe en forma de **I** que està present al possible abecedari de la tortera d'Oliete, tot i que aquesta variant es més pròpia dels abecedaris duals.

	G/K	B	D/T					
A	▷	Λ	I	X	S	Σ	Σ'	M
E	↳	<	⊗	⊖	Ŕ	ϕ	R	◁
I	↯	∩	∇	Υ	M	⋈	N	↯
O	H	⊗	⊗	⊗	Ŕ	V	?	⊥
U	↑	⊖	□	Δ	L	Λ		

FIGURA 10. *Un possible abecedari no-dual*

Els abecedaris duals estàndard, típics dels ss. IV i III aC al NE estarien formats per uns 39, o sigui deu més corresponents a les dualitats de les oclusives velars i dentals (Ferrer i Jané 2005) i canviant la variant del signe en forma **T** per la variant en forma de **I** que apareix als abecedaris i inscripcions rupestres ceretanes. És probable que alguns abecedaris duals estàndards incorporessin en algun cas alguna de les dualitats dels duals ampliat sense arribar al nombre màxim. Sembla clar en algunes inscripcions duals del NE l'existència de la dualitat de la vibrat i esporàdicament també es detecta alguna dualitat vocàlica (Ferrer i Jané 2013c, e.p.2014b).

		K	G	B	T	D				
A	𐌱	𐌲	𐌳	𐌴	𐌵	𐌶	S	𐌷	𐌸	𐌹
E	𐌺	𐌻	𐌼	𐌽	𐌾	𐌿	𐍀	𐍁	𐍂	𐍃
I	𐌾	𐌿	𐍀	𐍁	𐍂	𐍃	M	𐍄	N	𐍅
O	𐍆	𐍇	𐍈	𐍉	𐍊	𐍋	𐍌	𐍍	?	𐍎
U	𐍏	𐍐	𐍑	𐍒	𐍓	𐍔	L	𐍕		

FIGURA 11. *Un possible abecedari dual estàndard*

Els abecedaris duals ampliat, típics dels ss. IV i III aC a la zona edetana, en canvi haurien d'estar formats per uns 46, descomptant el signe en forma de I / T ja que no es documenta a la zona edetana, i afegint-ne vuit més corresponents a les dualitats de les cinc vocals, una sibilant, documentada a l'abecedari del Castellet de Bernabé, una vibrant, documentada a l'abecedari del Tos Pelat, i el penúltim signe de l'abecedari del Castellet de Bernabé, que formalment sembla una dualitat de la lateral, però que represento com â. En el cas de l'abecedari dual ampliat l'oposició entre les signes marcats i no marcats addicionals és encara poc clara (Ferrer i Jané e.p. 2014c).

				K	G	B	T	D						
A	𐌱	A	𐌲	𐌲	𐌳	𐌴	𐌵	𐌶	𐌷	𐌸	S	𐌹	𐌺	𐌻
E	𐌺	E	𐌻	𐌻	𐌼	𐌽	𐌾	𐌿	𐍀	𐍁	𐍂	𐍃	𐍄	𐍅
I	𐌾	I	𐌿	𐌿	𐍀	𐍁	𐍂	𐍃			M	𐍄	N	𐍅
O	𐍆	O	𐍇	𐍇	𐍈	𐍉	𐍊	𐍋			𐍌	𐍍		
U	𐍏	U	𐍐	𐍑	𐍑	𐍒	𐍓	𐍔	â	𐍕	L	𐍖		

FIGURA 12. *Un possible abecedari dual ampliat*

La cronologia arqueològica d'aquests abecedaris indica que els duals ampliat són els més antics, ambdós han aparegut en estrats d'ús, del s. IV el del Tos Pelat i de finals del s. III o principis del II aC el del Castellet de Bernabé, coincidint amb la destrucció del jaciment. En canvi, els duals apunten a les cronologies més modernes. La cronologia arqueològica de la tortera de Can Rodon només ens indica una cronologia *ante quem* del s. I dC, ja que ha aparegut en un estrat de reompliment, tot i que la cronologia de la zona on ha aparegut sembla circumscrita als ss. II i I aC. Tampoc gaire precisa és la del doli de Val d'Alegre (Azaila), ja que és una troballa superficial, tot i que el jaciment sembla circumscrit també als ss. II i I aC. Més complicat és establir la cronologia de les inscripcions rupestres, on només podem indicar genèricament que les duals es-

tàndard de La Cerdanya haurien de ser de finals del s. III o principis del II aC, ja que les darres excavacions al Castellot de Bolvir són favorables a una iberització de la Cerdanya ja al s. III aC (Morera et. Al 2010), mentre que probablement les no-duals de La Cerdanya o d'Osona haurien de ser del s. II o del I aC.

Respecte del procés de creació dels diferents abecedaris sembla plausible pensar que el tipus més complex d'abecedaris, el dual ampliat, és el tipus més antic, una simplificació d'aquest hauria produït el dual estàndard i el més simple, el no-dual, hauria de ser el més modern. També les dualitats detectades en l'abecedari ibèric sud-oriental que involucren algunes consonants contínues indiquen que el dualisme de consonants contínues, i potser de vocals, probablement ja estava present a l'antecessor comú d'aquests dos abecedaris (Ferrer i Jané 2010a, 106; 2012b, 265).

Tot i que cap dels dos abecedaris edetans són complets, el més probable és que el signe **T/I** no hi figurés, ja que no apareix en cap inscripció de la zona edetana. El mateix es pot dir dels abecedaris duals ceretans: cap dels tres no és complet, però el més probable és que el signe **â** no hi figurés, ja que no apareix en cap inscripció fora de la zona edetana. Una dificultat afegida és que, tot i no aparèixer a les inscripcions, res no impedeix que per tradició aquests signes acabïn apareixent en abecedaris de les zones on no s'usen a les inscripcions. Tampoc sembla probable pensar que siguin invencions locals, tenint en compte que són signes amb una productivitat molt baixa.

En tot cas, si es confirma l'exclusió mútua dels dos signes, caldria pensar en l'existència d'un abecedari model ibèric nord-oriental del tipus ampliat, antecessor dels dos models duals que representen els abecedaris duals ceretans i edetans i que contingués tant el signe **T/I**, potser en origen en forma de dualitat, com el signe **â**, potser en origen com a variant dual marcada de **I**. Les adaptacions locals posteriors haurien generat abecedaris simplificats ajustats a les particularitats locals, re-adaptant-ne en alguns casos els valors.

Respecte de la zona geogràfica d'origen de l'escriptura ibèrica nord-oriental, cal indicar que la identificació dels abecedaris edetans com el model més proper al suposat model original introdueix un argument fins ara no tingut en compte en favor de l'origen edetà. Tot i així, la zona més septentrional de la zona C i la sud de la zona B, a l'entorn d'Empúries segueix essent el millor candidat per la densitat de la concentració de les inscripcions més antigues (Ferrer i Jané 2005; Velaza 2006). Addicionalment, en aquesta zona també es detecten esporàdicament dualitats a les vocals i a les consonants contínues, indicatiu positiu de l'ús d'abecedaris duals ampliat també en aquesta zona (Ferrer i Jané e.p. 2014c).

EL SIGNE **T/I**

El signe similar a una **T** majúscula llatina, era coneguda tradicionalment per les dues llegendes monetals A.42 i A.46, de localització i llengua indeterminada (Beltrán, Velaza 2009, 123) al nord de la península, potser Navarra o l'oest d'Aragó, i que tradicionalment s'identifiquen com a vascones (Villaronga 1994, 261), tot i que també alguns investigadors incorporen al repertori celtibèric (Jordán 2004, 205 i 254). Un signe similar també apareix en un segell sobre un doli de Can Feu (C.40.1*, Panosa 2001, 11.1), però la seva lectura és poc clara. Tampoc la seva presència en un dau de ceràmica de Numància (Jordán 2004, 291, SP.T.34) i en una làmina de bronze de procedència desconeguda (Jordán 2004, 325, SP.P.4) aporten informació significativa, més enllà de confirmar-ne l'ús en alguna de les variants d'escriptura celtibèrica, amb un valor que no necessàriament hauria de coincidir amb el valor del signe en ibèric.

Pel que fa al seu valor, La major part d'investigadors (Tovar 1951, 284 i 320; Caro Baroja 1954, 713; Untermann 1975, 254) l'han considerat un al·lògraf de **m̄**, en concret **m̄5** (Untermann 1990, 247), tot i que originalment Gómez-Moreno (1949, 273) l'havia considerat un al·lògraf de **m**. Els arguments en un i altre sentit no van més enllà de la semblança formal, de manera que són vàlids pera ambdues hipòtesis.

Quan va aparèixer la tortera de Can Rodon, on el signe **T** apareixia juntament amb **m̄**, quedava descartada la hipòtesi de considerar el signe **T** com una variant de **m̄** i per això vaig proposar de recuperar la proposta original de Gómez-Moreno que fos una variant de **m** (Ferrer i Jané, Martin, Sinner 2011, 24), tot i que ja em començava a plantejar que pogués ser un al·lògraf o una variant no marcada del signe **I** (Ferrer i Jané, Martin, Sinner 2011, 25), tenint en compte la seva similitud formal. Hipòtesi que ja considerava preferent en analitzar l'abecedari de Ger i que descartaria el valor **m** per **T**, ja que en aquest abecedari s'hi documentava també **m** (Ferrer i Jané 2013, 13).

Ref.	Suport	Jaciment	Llengua	T	m̄	m	n	Text
A.42	Moneda bronze	?	?	T				oTtikes
A.46	Moneda bronze	?	?	T			n	uTanbaate
C.40.1*	Doli	Can Feu	Ibèric	T				
SP.P.4	Làmina bronze	?	Celtibèric	T			n	]Tutai
SP.T.34	Ceràmica	Numància	?	T				T
Abc. Can Rodon 1	Tortera	Can Rodon	Ibèric	T	m̄			...Tm̄

El signe similar a una **I** va aparèixer per primer cop al plom de Palamós (C.4.1) amb els traços horitzontals lleugerament corbats. Les primeres hipòtesis plantejades sobre el valor d'aquest signe es basaven en els signes absents al plom de Palamós: **bu**, **ta**, **to** i **tu** (Fletcher 1985, 297; Untermann 1990, 82). Cap d'aquestes propostes proporcionava paral·lels clars i per això Untermann (1990, 247) el va classificar entre les variants sense valor conegut. Per Rodríguez Ramos (2001, 283 i 289), que ja tenia en compte també la tortera d'Oliete (Vicente et al 1990, 52) i una rupestre d'Oceja (Campmajo, J. Untermann 1991, n.º 6), la forma **I** (x-3), podria ser una variant complexa de **ke** o la forma original del signe en forma d'espiga (x-4), que considerava una possible variant complexa de **ta**.

En un treball dedicat a analitzar els textos sobre torteres (Ferrer i Jané 2008, 260, nota 5) vaig proposar que el signe **I** al text de la tortera d'Oliete podria encaixar-hi un valor nasal amb un cert component vocàlic, tal com se suposa per a **m̄**. En particular proposava un valor similar a /ma/ per a **I**, ja que permetria llegir la seqüència **kutuIn** com ***kutuman** o ***kutunban**, on s'hi podria identificar l'element **kutun**, variant del freqüent **kutur**, determinada per **ban**. Uns anys després, en estudiar la tortera de Can Rodon, una de les alternatives que vaig plantejar és que **I** podria ser un al·lògraf, o una variant marcada del signe **T** en un context dual, tenint en compte les semblances entre ambdós signes, tant formals, diferenciats només per un traç, com pel valor nasal suposat per a tots dos (Ferrer i Jané, Martin, Sinner 2011, 25). Els abecedaris duals ceretans recentment identificats no confirmen la hipòtesi dual, ja que només s'hi documenta **I** (Ferrer i Jané 2013, 2014a).

Ref.	Suport	Jaciment	Llengua	I	ím	m	n	Text
C.4.1	Làmina plom	Palamós	ibèric	I	ím	m	n	Iíbatibi
B.23.3*	Rupestre	Oceja	ibèric	I		m	n	tigirsadinI
Tortera Oliete	Tortera	Oliete	ibèric	I	ím		n	kutuInmírbábianer
Abc. Ger	Rupestre	Ger	ibèric	I	ím	m	n	...Im+
Abc. Tor de Querol	Rupestre	La Tor de Querol	ibèric	I?	ím	m	n	...mÍu

Respecte de la cronologia, el signe **I** es documenta majoritàriament a les inscripcions més antigues i duals dels ss. IV i III aC o de principis del s. II a, mentre que el sine **T** s'usa en general inscripcions dels ss. II i I aC. L'única inscripció discordant d'aquest escenari és la tortera d'Oliete, presumiblement no dual i de cronologia moderna però que usa el signe **I**. Pel que fa a la distribució geogràfica, tant **T** com **I** presenten una clara distribució septentrional i destaca la seva absència de la zona valenciana.

La presència del signe en forma de **I** a l'abecedari de Ger (Ferrer i Jané 2013, 13) certifica la seva existència com a signe independent de la resta de signes identificats en aquest abecedari, en particular de les nasals, **m**, **n** i **ím**. Addicionalment, el fet que aparegui formant parella amb **ím** en un context on les consonants contínues apareixen aparellades en funció de l'afinitat dels seu valor, **m** per davant de **n**, **ś** per davant de **s** i **r** per davant de **í**, permetia plantejar que els valors de **ím** i **I** estiguessin també relacionats. El signe **I** torna a aparèixer a l'alfabet dual de La Tor de Querol (Ferrer i Jané 2014a), tot i que amb prou dubtes de lectura que no permeten determinar amb claredat si el signe és **T** o **I**, tot i que cal suposar que és aquest darrer. El fet que es trobi a continuació de **m**, **n** i **ím** certifica la relació del seu valor amb els signes nasals i en particular amb **ím**.

Finalment, la identificació com abecedari no-dual del text de la tortera de Can Rodon és un indicatiu favorable a la hipòtesi que **T** i **I** siguin al·lògrafs, ja que aquest abecedari finalitza amb els signes **T** i **ím**, fet que permet establir un paral·lelisme amb els signes **I** i **ím**, que són els signes (quasi) finals de l'abecedari de Ger.

Així doncs, les informacions que aporten els nous abecedaris ibèrics permeten plantejar la hipòtesi que **T** i **I** siguin al·lògrafs d'un signe diferent als fins ara documentats i que el seu valor pertanyi al grup de signes nasals, probablement combinant un component vocàlic amb un component nasal, tal com sembla que ho fa **ím**, que seria el signe amb un valor més proper al signe que representen **T** i **I**, com **m** ho és a **n**, **r** ho és a **í**, o **ś** ho és a **s**.

KUTU

Deixant de banda els sis possibles abecedaris no-duals proposats que comencen per **kutu**, les formes amb base **kutu** apareixen vuit vegades amb la forma **kutur** (B.7.38*, Solier, Barbouteau 1988, 71, D.13.1*, Ferrer i Jané *et al.* 2009, 5, F.9.5, F.13.3, F.13.13, F.13.35, la inèdita d'Oceja Campmajo, Ferrer i Jané, 2010. n.º 30, i la inèdita de La Tor de Querol, Campmajo, Ferrer i Jané,

2010, n.º 23). Un parell de cops apareix amb canvi de vibrant amb la forma **kutuŕ** (B.3.2*, Solier, Barbouteau 1988, 71 i F.11.52*, Grau Vell; Ballester 2006, 103). Puntualment també es documenten les formes **utur** (D.0.1*, Untermann 1989, 39), **kutun** (B.23.3*, Campmajo, J. Untermann 1991, n.º 6), **kutui** (E.1.13 i E.1.162), **kutuka** (E.1.163) i una forma de lectura dubtosa **kutu+iike** (F.9.7).

Forma	Nombre	Suport	Nombre
kutur	8	Làmines de plom (LP)	7
kutuŕ	2	Rupestres (Rup.)	3
kutui	2	Ceràmiques pintades (Pint.)	3
kutun	1	Ceràmiques de vernís negre (VN)	2
utur	1	Ceràmiques Ibèriques comunes (IBC)	1
kutuka	1		
kutu+iike	1		
Total	16	Total	16

El seu context més habitual d'aparició són les làmines de plom, set vegades, normalment en la forma **kutur**, a un dels ploms de la Punta d'Orlell (F.9.5), a un dels ploms de Pech Maho (B.7.38*) i a un dels ploms de Monteró (D.13.1*), però també en la forma **kutuŕ** (B.3.2*, i F.11.52) amb canvi de vibrant i probablement també amb la forma **utur** amb l'elisió de la velar inicial en un plom de procedència desconeguda de la zona ilergeta (D.0.1*). Un compost de lectura dubtosa en la seva part final iniciat per **kutu** també es documenta en un dels ploms (F.9.7) de la Punta d'Orlell (La Vall d'Uixó): **kutuboike** o **kututaike** (Moncunill 2007, 214) o potser **kutubeike** (Ferrer i Jané 2006).

També apareix amb certa freqüència, sis vegades, sobre vaixel·la ceràmica. Així es documenta en tres ceràmiques pintades de Llúria (F.13.3, F.13.13 i F.13.35) en la forma **kutur** en textos fragmentats o curts. I també apareixen formes probablement derivades **kutui** en una ceràmica ibèrica comuna d'Azaila (E.1.13) i **kutui** (E.1.162) i **kutuka** (E.1.163) en dues ceràmiques de vernís negre del mateix jaciment.

També es documenta en tres esgrafiats rupestres de la Cerdanya, dues vegades en la forma **kutur** en dos esgrafiats encara inèdits, un d'Oceja i un de La Tor de Querol. Mentre que en el tercer esgrafiament a Oceja s'usa la forma **kutun** (B.23.3*).

El terme **kutu** i variants apareixen distribuïts per tot el territori ibèric: a la zona B costera, Pech Maho (B.7.38*) i Gruissan (B.3.2*); a la Cerdanya, dos a Oceja (B.23.3*, inèdita2) i un a La Tor de Querol (Inèdita1); a l'interior a la zona D, un de zona desconeguda (D.0.1*), tot i que sembla que podria ser de Tivissa (ja a la zona C) i un a Camarasa (D.13.1*); a la zona E, els tres d'Azaila (E.1.13, E.1.162 i E.1.162) i a la zona F, el del Grau Vell de Sagunt (F.11.52*), els dos de la Punta d'Orlell (F.9.5, F.9.7) i els tres de Llúria (F.13.3, F.13.13 i F.13.35).

Cal destacar que **kutur** només es documenta en escriptura ibèrica nord-oriental, mentre que **šalir** i **iunstir**, per exemple, també es documenten en escriptura ibèrica sud-oriental o en grecoibèric: **šalir** (G.1.1) o **iunstir** (G.1.1) / **iunstir** (G.15.1). Tot i que cal tenir present que tant el corpus sud-oriental, com el grecoibèric són molt reduïts i que **kutur** és menys freqüent que **šalir** i **iunstir**.

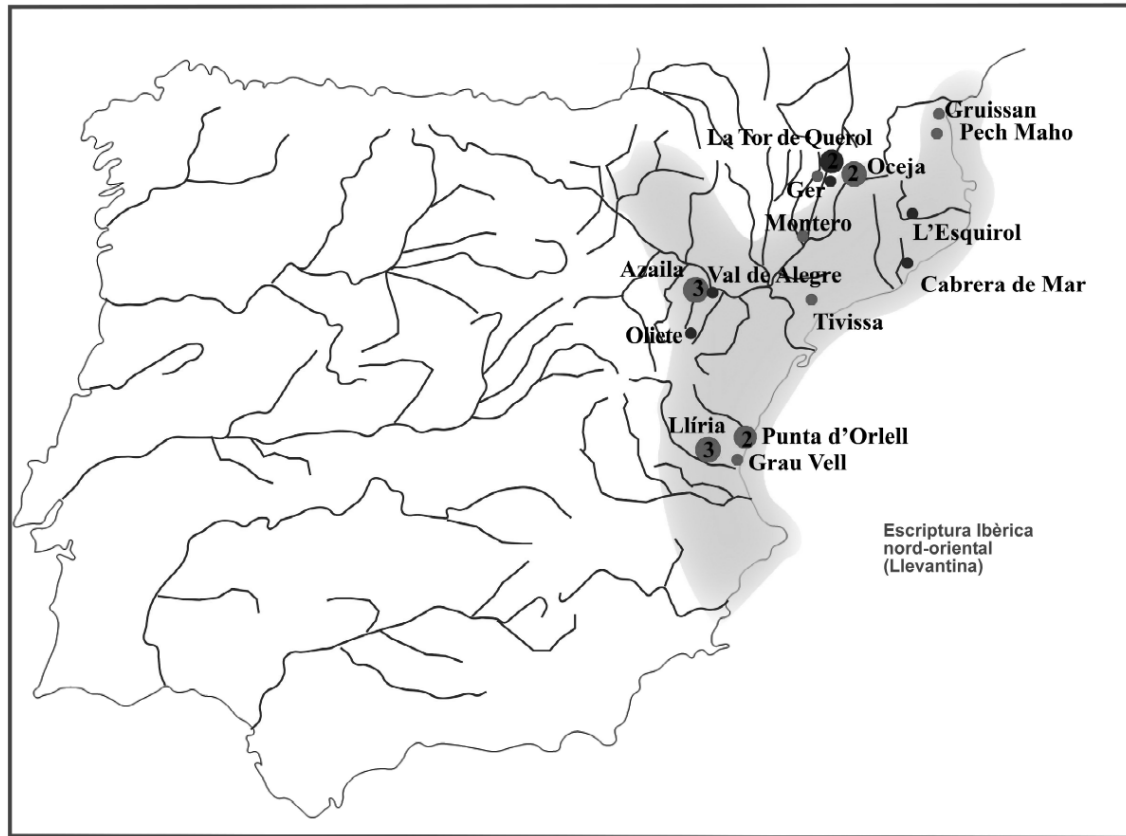

FIGURA 13. Distribució de les inscripcions amb les variants de **kutu**, abecedaris duals i no-duals inclosos (en gris fosc)

Respecte la seva cronologia, el testimoni més antic hauria de ser el plom F.11.52* del Grau Vell, probablement del s. iv aC (Vives-Ferrándiz 2006, 99), ja del s. III aC haurien de ser els ploms de la tomba de la Punta d'Orlell F.9.5 i F.9.7. De finals del s. III aC o principis del s. II aC haurien de ser les rupestres duals de la Cerdanya (B.23.3* i les dues inèdites), les pintades de Llíria F.13.3, F.13.13 i F.13.35, el plom B.7.38* de Pech Maho i potser els ploms de la zona D, D.0.1* i D.13.1* de paleografia arcaica. Finalment, el plom de Gruissan B.3.2* i les ceràmiques d'Azaila, E.1.13, E.1.162 I E.1.162 sembla que haurien de ser del s. II aC. o del s. I aC.

Ref.	Suport	Jaciment	Text
D.0.1*	LP	Desconegut	...tefokan utu r
D.13.1*	LP	Monteró (Camarasa)	Is kutu r · itefokem+[
F.9.7	LP	La Punta d'Orlell (La Vall d'Uixó)	kutu +ike · basbiteroketine
F.9.5	LP	La Punta d'Orlell (La Vall d'Uixó)	kutu r · biteroketetine
B.7.38*	LP	Pech Maho (Sigean)	...ban kutu r bidefokan

Ref.	Suport	Jaciment		Text
F.11.52*	LP	El Grau Vell (Sagunt)	...	kutu í [
B.3.2*	LP	Étang Mateilles (Gruissan)		kutu í a[
F.13.3	Pint.	El Puig de Sant Miquel (Llíria)	ban	kutu r ...
F.13.35	Pint.	El Puig de Sant Miquel (Llíria)	] *m̄bafe ·	kutu r * [
F.13.13	Pint.	El Puig de Sant Miquel (Llíria)		kutu r · oisor
E.1.13	IBC	El Cabezo de Alcalá (Azaila)		kutu i
E.1.162	VN	El Cabezo de Alcalá (Azaila)		kutu i
E.1.163	VN	El Cabezo de Alcalá (Azaila)		kutu ka
Inèdita1	Rup.	La Tor de Querol		kutu r [?]
Inèdita2	Rup.	Oceja		kutu r ...
B.23.3*	Rup.	Oceja	.	kutu n · ...

En els ploms, **kutur** quasi sempre apareix associat a formes del paradigma d'**éřoka**. (Untermann 1986, 49; Velaza 1991, 96; Untermann 1996, 94; de Hoz 2001, 346; Rodríguez Ramos 2004, 264; Orduña 2006, 90; Moncunill 2007, 229) unànimement considerades de tipus verbal com per exemple al text *bankuturbideřokan* (B7.38*), on alterna amb **řalir** en funció aparent d'objecte (Quintanilla 2005, 514; Ferrer i Jané 2006, Annex 13). L'analogia amb **řalir**, que aparegui aparentment determinat per **is** i per **ban** i la **r** final característica de presumptes substantius, **seltar**, **galir**, **baikar**, etc., ha fet plantejar a diversos investigadors de que **kutur** sigui també un substantiu del lèxic comú (Rodríguez Ramos 2005, 60; Orduña 2006, 90), hipòtesi que considero encertada.

Respecte del seu significat, per Rodríguez Ramos (2005, 60) podria significar «inscripció» o «text», però també «lliurament», «enviament», «pagament» o «mercaderia», de forma que sigui compatible amb el seu ús tant en textos votius com comercials (Rodríguez Ramos 2006, 469). Mentre que per Orduña (2006, 90) significaria 'carta', almenys en la variant **utur** (D.0.1*, Untermann 1989, 39) que apareix en el text exterior d'una làmina de plom interpretable com a carta, on el text podria ser la indicació del destinatari i **utur** podria actuar d'objecte. Per Silgo (2012, 180) podria ser una expressió de salutació o significar 'regal', 'do' o 'premi' en funció del context.

De l'anàlisi de les diferents formes, queda clar que la base de tots els elements analitzats és **kutu** i que en particular el parell **kutur** / **kutun** remetria a una base **kutu** que combina amb **r** i **n** de la mateixa forma que ho fa **ildu** per generar els freqüents **ildur** i **ildun**. Geogràficament la seva extensió és relativament uniforme per tots els territoris on es va usar l'escriptura ibèrica nord-oriental, mentre que cronològicament ja es documenta al s. iv aC i apareix de forma continuada fins el s. i aC. La diversitat de suports on apareix **kutur** afavoreix la hipòtesi que es tracti d'un terme general, a diferència d'altres substantius que són exclusius d'algun tipus de suport, per exemple **seltar** a les esteles, **baikar** als petits vasos (Ferrer i Jané 2011) o **éřiar** a les tenalletes (Ferrer i Jané, Escrivà 2013, 466).

Adicionalment, tenint en compte que la seqüència **kutu** és la primera parella de signes de la majoria dels abecedaris, duals i no-duals, dels que es conserva l'inici, sembla plausible plantejar que el significat original dels elements que es formen a partir de la base **kutu**, com **kutur** i **kutun**, esti-

gui en el camp semàntic de l'escriptura. Com podrien ser 'text', 'escrit' o 'inscripció' i en un sentit més especialitzat 'carta' o 'missatge'. Complementàriament, l'ús d'abecedaris en inscripcions rupes- tres en contextos clarament votius, on també apareixen tant **kutur** com **kutun**, permet pensar que aquests termes podrien haver adquirit amb el temps noves accepcions dins de l'àmbit semàntic de les inscripcions votives.

La proposta d'Orduña (2006, 90) que **utur** signifiqui 'carta' s'argumenta amb dades internes contextuals, però podria estar inspirada en el fet que el basc *gutun* tingui, entre altres, l'accepció 'carta'. Rodríguez Ramos (2005, 60) sí que justifica explícitament la seva proposta que **kutur** signifiqui «inscripció» o «text», que ell mateix considera massa optimista, fent referència al basc *gutun*. Tot i així, considera la proposta etimològica que relaciona aquesta paraula amb l'àrab *kutub* / 'llibres' (Michelena 1971, 287, Trask 2008, 214¹⁸) irreprotxable des del punt de vista fonològic. Tot i que s'estranya de la presència d'un arabisme tant al nord que a més seria un dels escassos que haurien entrat directament al basc sense deixar rastre en cap llengua romanç (Trask 2008, 50).

Al meu parer, d'acord amb la semblança entre els numerals bascos i els numerals ibèrics (Orduña 2005), la relació entre basc i ibèric hauria de ser de parentiu (Ferrer i Jané 2009, 471; Orduña 2011, 138; en contra Lakarra 2010; de Hoz 2011, 198). Ja que el préstec de tot el sistema de numerals és una casuística molt infreqüent i per tant quan dues llengües presenten formes similars a tots, o quasi tots, els elements del sistema, la hipòtesi preferent és que es tracti de llengües emparentades i que els numerals formessin part del fons comú d'ambdues llengües.

En canvi, si **kutur** i variants i el basc *gutun* estiguessin relacionats, caldria pensar que en aquest cas el més probable és que es tracti d'un préstec de l'ibèric al basc, tant pel que fa a l'accepció 'carta', com a les altres accepcions: talismà, 'amulet', 'predilecte' o 'preferit', que podrien encaixar amb l'ús de **kutur** i variants en l'àmbit votiu. D'acord amb la hipòtesi plantejada en aquest treball, en origen **kutu** seria un terme creat ad-hoc a partir de l'ordre bàsic de l'abecedari ibèric nord-oriental en el moment en que els ibers del nord van adoptar l'escriptura, probablement ja al s. V aC, i per tant no formaria part del fons comú de les llengües ibèrica i basca en el cas que estiguessin emparentades. L'escriptura ibèrica probablement va ser la primera escriptura que és va usar en territoris basco-parlants (Velaza 2012c. 79, 2013, 35), per tant és plausible considerar que el lèxic relacionat amb aquesta activitat fos manllevat de l'ibèric.

CONCLUSIONS

En aquest treball proposo identificar tres textos com a abecedaris ibèrics no-duals pel fet de presentar la irregularitat estadística de constar d'un sol segment prou llarg que no conté cap o quasi cap signe repetit. Els abecedaris identificats són una inscripció rupes- tre inèdita de L'Esquirol (Santa Maria de Corcó) que consta vint-i-set signes diferents, tot i que els de la part final amb molts dubtes de lectura, **kutukifbitatikokabastokea uboelTnmite[-]/srbe[+]**, el primer text de la tortera de Can Rodon (Cabrera de Mar), **kutukifbitatikoukebosekoTm**, amb setze signes, quinze de diferents, així com el segon text de la mateixa tortera, **kutakituśborbiokou**, amb dotze signes, tots ells diferents. Els dos textos de la tortera haurien de ser considerats abecedaris incomplets, probablement amb la part central elidida i substituïda en ambdós textos probablement per un signe **ko**, interpretació que desferia l'inconvenient del signe repetit en el text superior. Els signes **Tm** del text superior podrien ser els signes finals del primer abecedari, mentre que el signe **u** podria marcar el final del segon.

Els dos primers textos comencen per la seqüència **kutukifbitatiko**, circumstància que permet identificar també com a abecedaris no-duals altres textos que comencen per la mateixa seqüència: un text rupestre inèdit de la Tor de Querol, **kutukifbitatiko**(l) i probablement un text d'un doli de Val de Alegre (Azaila), **kutuki**l, ja que tant el fet d'estar realitzat abans de la cocció, com la seva posició a la part interior d'una vora de doli i per tant no visible en el seu ús normal, afavoreix la seva condició de text especial, probablement votiu o propiciatori. Una de les alternatives d'interpretació del text **kutuInmbarbianer** realitzat abans de la cocció a una de les torteres d'Oliete, també permetria interpretar com un abecedari incomplet amb inici **kutu** i final **Inm**, o **In** que estaria incorporat a un text més llarg. Tot i que no es pot descartar l'alternativa de que estigués ja lexicalitzat en la forma **kutun**: **kutuIn** > ***kutunban**.

Amb els sis nous abecedaris no-duals identificats en aquest treball, disposaríem ja de deu suports diferents amb abecedaris que podrien arribar a representar quinze abecedaris. A més dels sis de no-duals, en tindríem quatre de duals amb dualitats només a les oclusives dentals i velars: els de Ger, Bolvir, La Tor de Querol i potser un (F.13.30) al Puig de Sant Miquel de Llúria. I cinc de duals ampliat amb dualitats de consonants i vocals: el del Castellet de Bernabé i els quatre del Tos Pelat.

Adicionalment, la identificació com a abecedari del primer text de la tortera de Can Rodon confirma l'existència del signe **T** com a signe diferent a **m** i reforça la hipòtesi que sigui una variant del signe **I** que apareix en posició similar a l'abecedari de Ger, i al dual de la Tor de Querol, convivint amb **n** i **m** i fent parella amb **m**, amb el valor del qual hauria d'estar relacionat.

La seqüència **kutu** dels sis abecedaris no-duals també s'identifica en els abecedaris duals de La Tor de Querol i de Ger que repeteixen la mateixa seqüència inicial **kugutudutidibabitada**. Així doncs, sembla plausible plantejar que el freqüent element **kutur**, també documentat en la variant **kutun**, tingui relació amb la seqüència inicial més característica dels abecedaris ibèrics i que per tant el seu significat original s'inscrigui en el camp semàntic de l'escriptura: com potser 'inscripció' o 'text'. Tot i que l'ús d'abecedaris en inscripcions votives podria haver causat que s'incorporessin a **kutur** i variants noves accepcions pròpies del camp semàntic de les inscripcions votives.

Pel que fa als efectes de la documentació de la seqüència **kutu** com a seqüència inicial característica dels abecedaris ibèrics sobre les teories plantejades sobre l'origen de les escriptures paleohispàniques, cal assenyalar que és una nova dada imprevista, com ja ho va ser la identificació del sistema dual de l'escriptura ibèrica sud-oriental, ja que representa un trencament amb la seqüència inicial de l'abecedari d'Espanca (J.25.1), **abekatu**, que coincidia amb l'ordre de l'escriptura fenícia i derivades, i que se suposava que s'hauria d'haver transmès de forma més o menys estable entre les diferents escriptures paleohispàniques.

Finalment, només apuntar que si el **kutun** ibèric i el basc *gutun*, que entre d'altres accepcions té la de 'carta', estiguessin relacionats, l'explicació més plausible seria pensar que es tracta d'un préstec de l'ibèric al basc, ja que **kutu**, d'acord a les hipòtesis plantejades en aquest treball, seria un neologisme incorporat a la llengua ibèrica al s. V aC a partir de l'ordre bàsic de l'abecedari ibèric i que s'hauria expandit a mesura que s'estenia el coneixement de l'escriptura. L'escriptura ibèrica hauria estat la primera escriptura amb què els basco-parlants haurien entrat en contacte, probablement ja al s. II aC, i per tant, és plausible considerar que el lèxic relacionat amb aquesta activitat fos manllevat de l'ibèric.

¹⁸ **gutun**, **guthun** (old Low Navarrese), **butun** *n.* 'letter' ('epistle'), {'talisman'}, {'**kut(t)un** *n.* 'amulet'}.

RESUMEN EXTENSO

IBÉRICO KUTU Y LOS ABECEDARIOS IBÉRICOS

INTRODUCCIÓN

El origen de este trabajo está en intentar dar respuesta al hecho de que todos los abecedarios identificados hasta ahora fueran duales, cuando por el volumen de inscripciones que usan uno y otro sistema le correspondería teóricamente a los abecedarios no duales más del 60% de los hallazgos. El azar de los hallazgos no parecía ser la única causa, ya que con toda seguridad la única característica que facilita la identificación de los abecedarios duales, las parejas consecutivas de variantes de un mismo signo, debería estar ausente de los abecedarios no duales, circunstancia que los haría invisibles mientras no identificáramos una secuencia característica. Si fuera así, y efectivamente en el corpus ibérico actual dispusiéramos de abecedarios no duales parciales o bastante fragmentados y con problemas de lectura que no les hicieran reconocibles a primera vista. ¿Que podríamos hacer para identificarlos?

CARACTERÍSTICAS TEÓRICAS DE UN ABECEDARIO IBÉRICO NO-DUAL

El análisis del corpus ibérico en busca de los textos más largos donde no se repite ningún signo llega a la conclusión de que cuando encontramos un segmento de longitud igual o superior a los doce signos donde no se repita ningún signo especialmente si no se reconoce ningún elemento familiar, o incluso, un segmento longitud igual o superior a los trece donde sólo se repite un signo, para contemplar al menos un error de lectura y casos especiales, probablemente estaremos ante un abecedario.

Esta conclusión es empírica, pero se puede realizar una aproximación más formal teniendo en cuenta que los aproximadamente 2000 textos ibéricos nororientales se pueden dividir en unos 3500 segmentos de más de un signo y que por lo tanto los segmentos que por sus características tengan una probabilidad de aparecer por debajo del 0,03% probablemente no se deberían haber documentado: $0,0286\% * 3500 = 1$.

Simplificando la casuística y los cálculos asociados considerando que dispusiéramos de un abecedario de 28 signos, en el que todos los signos tuvieran probabilidades idénticas. La probabilidad de que por azar se generara una secuencia de L signos de longitud compuesta por signos diferentes se podría calcular dividiendo las variaciones sin repetición de 28 signos tomados en grupos de L, el equivalente al número de segmentos que podrían pasar por un fragmento de abecedario de L signos, por las variaciones con repetición de 28 signos tomados en grupos de L, el equivalente al número de segmentos posibles de la misma longitud. Pero hay que tener en cuenta que la escritura ibérica no es continua, sino que usa separadores que hacen menos probable un segmento cuanto más largo sea, probabilidad que se puede calcular empíricamente a partir del corpus de segmentos. Con estos datos el límite estaría en los catorce signos, ya que la primera probabilidad por debajo de 0,03 % es la correspondiente a los segmentos de catorce signos a los que les corresponde una probabilidad del 0,014%. Si se incorporan al cálculo las probabilidades individuales de cada signo, que oscilan entre el 9,2% del signo **i** hasta el 0,1% del signo **bu**, la probabilidad combinada baja hasta los doce signos, ya que la primera probabilidad por debajo de 0,03 % es la correspondiente a los segmentos de doce signos a los que les corresponde una probabilidad del 0,019%. Así pues, los segmentos de longitud igual o superior a los doce signos donde no se repita ningún signo, probablemente sean abecedarios, límite que se corresponde con el documentado empíricamente.

La aplicación de estas reglas sobre la BD de inscripciones ibéricas, buscando segmentos que presenten doce o más signos sin ninguna repetición o de trece o más signos con una repetición, identifica dos inscripciones como sospechosas, que además comparten un comienzo característico: **kutukifbitatiko**. El texto superior de la fusayola de Can Rodon que yo mismo publiqué hace pocos años, un texto con 16 signos, donde sólo se repite uno, y una inscripción rupestre formalmente inédita de Osona que en el momento de hacer la búsqueda, con una lectura provisional, ya se identificaban una quincena de signos diferentes, pero todavía con muchos signos dudosos que podrían llegar a generar algunas repeticiones. También el segundo texto de la fusayola de Can Rodon que es un texto de doce signos todos ellos diferentes se sitúa justo en la frontera de lo aceptable en un texto que no sea un abecedario.

LOS ABECEDARIOS IBÈRICS

Una característica común de los abecedarios ibéricos es la falta de un orden fijo, aun así, ocho de los nueve que conservan con seguridad el inicio, tres duales y cinco no-duales, empiezan por **ku**. Seis de ellos empiezan por **kutu**, dos duales y cuatro no-duales. Dos de los duales, Ger y La Tor de Querol 1, comienzan por una misma secuencia, como mínimo **kututibabitada**, mientras que la secuencia característica de tres de los no-duales, L'Esquirol, La Tour de Carol 2 y Can Rodon 1, es **kutukifbitatiko**. Los otros principios que no se repiten en los casos documentados hasta ahora, pero que podrían hacerlo en el futuro son **kubabitakote** en el dual de Bolvir y **kutakituís** en el no-dual de Can Rodon 2.

A grandes rasgos, ya que no hay ninguno completo, los abecedarios ibéricos se pueden clasificar en tres grupos en función del alcance de las dualidades: los no-duales, los duales estándar y los duales ampliados. Los abecedarios no duales, típicos de los ss. II y I aC, no presentan ninguna dualidad y deberían tener unos 29 signos, contando el signo en forma de T. Los duales estándar, típicos de los ss. IV y III aC en el noreste, unos 39, o sea diez más correspondientes a las dualidades de las oclusivas velares y dentales y cambiando la variante del signo en forma T por la variante en forma de I que aparece en los abecedarios e inscripciones rupestres ceretanas. Mientras que los duales ampliados, típicos de los ss. IV y III aC en la zona edetana, quizás unos 46, descontando probablemente el signo en forma de I / T, no documentado en la zona edetana, pero añadiendo el penúltimo signo del abecedario del Castellet de Bernabé y otros siete signos correspondientes a las dualidades de las cinco vocales, una sibilante y una vibrante.

Respecto del proceso de creación de los diferentes abecedarios, parece plausible pensar que el tipo más complejo de abecedarios, el dual ampliado, es el tipo más antiguo, una simplificación de este habría producido el dual estándar y el más simple, el no-dual, debería ser el más moderno.

CONCLUSIONES

En este trabajo propongo identificar tres textos como abecedarios ibéricos no duales por el hecho de presentar la irregularidad estadística constar de un solo segmento suficientemente largo que no presenta ninguna o casi ningún signo repetido. Los abecedarios identificados son una inscripción rupestre inédita de L'Esquirol que presenta veintisiete signos diferentes, el primer texto de la fusayola de Can Rodon (Cabrera de Mar), **kutukifbitatikoukebosekoTm**, que presenta dieciséis signos, quince de ellos diferentes, así como el segundo texto de la misma fusayola, **kutakituísborbiokou**, con doce signos diferentes. Los dos textos de la fusayola deberían ser considerados abecedarios incompletos, probablemente con la parte central elidida y sustituida en ambos textos probablemente por un sig-

no **ko**, interpretación que desharía el inconveniente del signo repetido en el texto superior. Los signos **Tm** del texto superior podrían ser los signos finales del primer abecedario, mientras que el signo **u** podría estar marcando el final del segundo abecedario.

Los dos primeros textos empiezan por la secuencia **kutukifbitatiko**, circunstancia que permite identificar también como abecedarios no duales otros textos que empiezan por la misma secuencia: un texto rupestre inédito de la Tor de Querol, **kutukifbitatiko**(l) y probablemente un texto de un dolium de Val de Alegre (Azaila), **kutuki**[, ya que tanto el hecho de estar realizado antes de la cocción, como su posición en la parte interior de un borde de dolium y por tanto no visible en su uso normal, favorece su condición de texto especial. El texto realizado antes de la cocción sobre una de las fusayolas de Oliete también podría interpretarse como un abecedario incompleto con inicio **kutu** y final **Inm**, o **In**, que estaría incorporado a un texto más largo.

Con los seis nuevos abecedarios no duales identificados en este trabajo, dispondríamos ya de diez soportes diferentes con abecedarios que podrían llegar a representar quince abecedarios. Además de los seis no-duales, tendríamos cuatro de duales con dualidades sólo en las oclusivas dentales y velares: los de Ger, Bolvir, La Tor de Querol y quizás uno en el Puig de Sant Miquel de Lliria. Y cinco de duales ampliados con dualidades de consonantes y vocales: el del Castellet de Bernabé y los cuatro del Tos Pelat.

Adicionalmente, la identificación como abecedario del primer texto de la fusayola de Can Rodon confirma la existencia del signo **T** como signo diferente a **m** y refuerza la hipótesis de que sea una variante del signo **I** que aparece en posición similar en el abecedario de Ger, y en el dual de la Tor de Querol, conviviendo con **m** y **m** y formando pareja con **m**, con el valor del cual debería estar relacionado.

La secuencia **kutu** de los seis abecedarios no duales también se identifica en los abecedarios duales de La Tour de Carol y de Ger que repiten la misma secuencia inicial **kututibabita**. Así pues, parece plausible plantear que el frecuente elemento **kutur**, también documentado en la variante **kutun**, tenga relación con la secuencia inicial más característica de los abecedarios ibéricos y que por lo tanto su significado original estuviese en el campo semántico de la escritura: quizás como 'inscripción' o 'texto'. Aunque el uso de abecedarios en inscripciones votivas podría haber causado que se incorporaran a **kutur** y variantes nuevas acepciones propias del campo semántico de las inscripciones votivas.

En cuanto a los efectos de la documentación de la secuencia **kutu** como secuencia inicial característica de los abecedarios ibéricos sobre las teorías planteadas sobre el origen de las escrituras paleohispánicas, cabe señalar que es un nuevo dato imprevisto, como ya lo fue la identificación del sistema dual de la escritura ibérica suroriental, ya que representa una ruptura con la secuencia inicial del abecedario de Espanca (J.25.1), **abekatu**, que coincidía con el orden de la escritura fenicia y derivadas, y que se suponía que debería haberse transmitido de forma más o menos estable entre las diferentes escrituras paleohispánicas.

Finalmente, sólo apuntar que si el **kutun** ibérico y el vasco *gutun*, que entre otras acepciones tiene la de 'carta', estuvieran relacionados, la explicación más plausible sería pensar que se trata de un préstamo del ibérico al vasco, ya que el abecedario ibérico habría sido la primera escritura con la que los vasco-parlantes habrían estado en contacto y por lo tanto es plausible considerar que el léxico relacionado con esta actividad fuese tomado del ibérico.

BIBLIOGRAFIA

ARANEGUI, C., VIVES-FERRANDIZ, J., 2006, «Encuentros coloniales, respuestas plurales: los ibéricos antiguos de la fachada mediterránea central», *Arqueo Mediterrània* 9, 89-107.

- BALLESTER, X., 2006, «Anexo: comentario grafemático y lingüístico al plomo ibérico de Grau Vell», *Arqueomediterrània* 9, 103-104.
- BELTRÁN, M., 1996, *Los iberos en Aragón*, Zaragoza, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón.
- BELTRÁN, M., VELAZA, J., 2009, «De etnias y monedas: las 'cecas vasconas', una revisión crítica», a: *Los vascones de las fuentes antiguas en torno a una etnia de la antigüedad peninsular*, 99-126.
- BENAGES, J., 1990, «Escritura ibèrica sobre plom», *Butlletí de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense* 12, 41-46.
- BURRIEL, J. M.^a, MATA, C., FERRER I JANÉ, J., RUIZ, A.L. VELAZA, J., PEIRÓ, M.ª A., ROLDÁN, C., MURCIA, S., DOMÉNECH, A., 2011, «El plomo escrito del Tos Pelat (Moncada, Valencia)», *Palaeohispanica* 11, 191-224.
- CAMPMAJO, P., 2012, *Ces pierres qui nous parlent: Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrénées orientales) de la fin de l'Âge du fer à l'époque contemporaine. Editions Trabucaire*, 2012.
- CAMPMAJO, P., FERRER I JANÉ, J., 2010, «Le nouveaux corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne: Premiers résultats», *Palaeohispanica* 10, 2010, 249-274.
- CAMPMAJO P., UNTERMANN J., 1991, «Corpus des gravures ibériques de Cerdagne», *Ceretania* 1, 39-59.
- CARO BAROJA, J., «La escritura en la España prerromana», a: *Historia de España* I.3, Madrid 1954, 671-812.
- DÍAZ, B., MAYAYO, A., 2008, «Cuatro nuevos grafitos ibéricos Procedentes» de Azaila, *Palaeohispanica* 8, 197-202.
- DÍAZ, B., MÍNGUEZ, J.A., 2009, «Un nuevo grafito ibérico procedente del yacimiento de La Cabañeta», *Palaeohispanica* 9, 435-450.
- FERRER I JANÉ, J., 2005, «Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives», a: F. Beltrán, C. Jordán y J. Velaza (eds.), *Acta Palaeohispanica IX. Actas del IX Coloquio sobre Lenguas y Culturas Palaeohispánicas (Barcelona, 20-24 de octubre de 2004)* [= *PalHis* 5], Zaragoza, 957-982.
- , 2006, «Nova lectura de la inscripció ibèrica de La Joncosa», *Veleia* 23, 127-167.
- , 2007, «Sistemes de marques de valor lèxiques sobre monedes ibèriques», *Acta Numismàtica* 37, 53-73.
- , 2008, «ibèric **kaštaun**: un element característic del lèxic sobre torteres», *Cypsela* 17, 253-271.
- , 2009, «El sistema de numerales ibérico: avances en su conocimiento», a: F. Beltrán, J. D'Encarnação, A. Guerra y C. Jordán (eds.), *Acta Palaeohispanica X. Actas do X Colóquio internacional sobre Línguas e Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 26-28 de Fevereiro de 2009)* [= *PalHis* 9], Zaragoza, 451-479.
- , 2010, «El sistema dual de l'escritura ibèrica sud-oriental», *Veleia* 27, 69-113.
- , 2011, «Ibèric **baikar**: un nou testimoni en un escif àtic de Sant Julià de Ramis», *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis* 4, 203-217.
- , 2012, «Novedades en epigrafía ibérica: el sistema dual suroriental», *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas-E.L.E.A.* 12, 243-272.
- , 2013a, «Deux alphabets ibères duals rupestres de Cerdagne», *Sources – Les cahiers de l'Âne Rouge* 1, 9-18.
- , 2013c, «Els sistemes duals de les escriptures ibèriques», a: X. Ballester, F. Beltrán, F. J. Fernández Nieto, C. Jordán y J. Siles (eds.), *Acta Palaeohispanica XI. Actas del XI Coloquio de Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Valencia, 24-27 de octubre de 2012)* [= *PalHis* 13], 445-459.
- , e.p. 2014a, «Deux nouveaux alphabets ibères rupestres de Cerdagne», *Sources – Les cahiers de l'Âne Rouge* 2.
- , e.p. 2014b, «L'abecedari ibèric no-dual de L'Esquirol i altres novetats d'epigrafía ibèrica rupestre ausetana».
- , e.p. 2014c, «Las dualidades secundarias de la escritura ibérica nororiental», *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas-E.L.E.A.* 14.
- FERRER I JANÉ, J.; ESCRIVÀ, V., 2013, «Quatre noves inscripcions ibèriques pintades procedents de Lliria», a: X. Ballester, F. Beltrán, F. J. Fernández Nieto, C. Jordán y J. Siles (eds.), *Acta Palaeohispanica XI. Actas del XI Coloquio de Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Valencia, 24-27 de octubre de 2012)* [= *PalHis* 13], 461-482.

- FERRER I JANÉ, J.; GARCÉS, I.; GONZÁLEZ PÉREZ, J. R.; PRINCIPAL, J.; RODRÍGUEZ DUQUE, J. I., 2009, «Els materials arqueològics i epigràfics de Monteró (Camarasa, la Noguera): Troballes anteriors a les excavacions de 2002», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 27, 109-154.
- FERRER I JANÉ, J.; MARTIN, A.; SINNER, A. G., 2011, «Una tortera amb inscripció ibèrica de Can Rodon de l'Hort (Cabrera de Mar)», *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* 9, 17-38.
- FLETCHER, D., 1985, «Algunas notas sobre el plomo ibérico de El Castell (Palamós)», *Zephyrus* XXXVII, 123-131.
- GÓMEZ-MORENO, M., 1949, *Misceláneas, Historia, Arte, Arqueología*, Madrid.
- GUERIN, P., 2003, *El castellet de bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, Valencia, 2003.
- HOZ, J. DE, 1994, «El ostrakon de Izbet Sartah y la expansión occidental de la escritura fenicia», 211-220.
- HOZ, J. DE, 2001, «Hacia una tipología del ibérico», a: *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania, Actas del VIII coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la península ibérica (Salamanca 1999)*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 335-362.
- JORDÁN, C., 2004, *Celtibérico*, Zaragoza.
- LAKARRA, J.A., 2010, «Haches, diptongos y otros detalles de alguna importancia: notas sobre numerales (proto)vascos y comparación vasco-ibérica (Con un Apéndice Sobre Hiri Y Otro Sobre Bat-Bi)», *Veleia* 27, 191-238.
- MICHELENA, L., 1971, «La lectura en territorio vasco», *Zephyrus* 21-22, 281-287.
- MONCUNILL, N., 2007, *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*, Tesi Doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- MORERA, J. ET. AL., 2010: «El Castellot de Bolvir (Cerdanya): ocupacions ceretana, iberoromana i altmedieval», *Tribuna d'arqueologia*, 2010, 295-318.
- ORDUÑA, E., 2005, «Sobre algunos posibles numerales en textos ibéricos», a: F. Beltrán, C. Jordán y J. Velaza (eds.), *Acta Palaeohispanica IX. Actas del IX Coloquio sobre Lenguas y Culturas Palaeohispanicas (Barcelona, 20-24 de octubre de 2004)* [= *PalHisp* 5], Zaragoza, 491-506.
- , 2006, *Segmentación de textos ibéricos y distribución de los segmentos*, Madrid, Departamento de Filología Clásica. Facultad de Filología de la UNED.
- , 2011, «Los numerales ibéricos y el proto vasco», *Veleia* 28, 125-139.
- , 2013, «Los numerales ibéricos y el vascoiberismo», a: X. Ballester, F. Beltrán, F. J. Fernández Nieto, C. Jordán y J. Siles (eds.), *Acta Palaeohispanica XI. Actas del XI Coloquio de Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Valencia, 24-27 de octubre de 2012)* [= *PalHisp* 13], Zaragoza, 517-529.
- PANOSA, M.I., 2001, «Novedades de epigrafía ibérica en Cataluña y algunos aspectos metodológicos», a: *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*, Salamanca, 511-540.
- QUINTANILLA, A. 2005, «Palabras de contenido verbal en ibérico», a: *Acta Palaeohispanica IX: Actes del IX Col·loqui Internacional de Llengües i Cultures Paleohispaniques, Palaeohispanica 5, (Barcelona 20-24 d'octubre de 2004)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 507-520.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J., 2001, «Signos de lectura problemática en la escritura ibérica», *Archivo Español de Arqueología* 74, 281-290.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. 2002, «Índice crítico de formantes de compuesto de tipo onomástico en la lengua íbera», *Cypsela* 14, 251-275.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. 2004, *Análisis de epigrafía íbera* [Anejos de *Veleia*, Series Minor 12], Vitoria-Gasteiz.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. 2005: «Introducció a l'estudi de les inscripcions ibèriques», *Revista de la Fundació Privada Catalana per l'Arqueologia Ibèrica* 1, 13-144.
- SARRIÓN, I., 2003, «Inscripciones ibéricas del Castellet de Bernabé», a: P. Guerin (ed.), *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, 2003, 363-368.
- SILGO, L., 1999, «Cuatro grafitos de El Palomar (Oliete) en el Museo de Teruel», *Cauce* 3, 26-31.
- , 2001, «Grafitos ibéricos de El Palomar (Oliete, T) », *Palaeohispanica* 1, 347-352.
- , 2012, «Ibérico **bankuturifadiar** y otras inscripciones del «Vaso de los Letreros» de Liria (Valencia)», *E.L.E.A.* 12, 177-187.

- SOLIER, Y., BARBOUTEAU, H., 1988, «Découverte de nouveaux plombs, inscrits en ibère, dans la région de Narbonne», *Revue Archéologique de la Narbonnaise* 21, 61-94.
- TOVAR, A., 1951, «Léxico de las inscripciones ibéricas (celtibérico e ibérico)», a *Estudios dedicados a Menéndez Pidal*, Tomo II, Madrid 1951, 273-323.
- TRASK, R. L., 2008, *Etymological Dictionary of Basque* < <http://cryptm.org/~nort/linguistics/Basque%20etymology.pdf> >.
- UNTERMANN, J., 1975, *Monumenta Linguarum Hispanicarum. I: die Münzlegenden*, Wiesbaden 1975.
- , 1980, *Monumenta Linguarum Hispanicarum II Die iberischen Inschriften aus Sudfrankreicht*. Wiesbaden.
- , 1986, «La gramática de los plomos ibéricos», *Veleia* 2-3, 35-56.
- , 1989, «Nova inscripció ibèrica sobre plom, procedent del país dels ilergetes», *Acta Numismàtica*, 1989, 39-43.
- , 1990, *Monumenta Linguarum Hispanicarum III Die iberischen Inschriften aus Spanien*, Wiesbaden.
- , 1996, «Los plomos ibéricos», *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas-E.L.E.A.* 2, 75-108.
- , 1997, *Monumenta Linguarum Hispanicarum IV Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften*, Wiesbaden.
- VELAZA, J., 1991, *Léxico de inscripciones ibéricas (1976-1989)*, *Aurea Saecula* 4, Publicacions Universitat de Barcelona.
- , 2006a, «Chronica epigraphica iberica VII (2004-2005)», *Paleohispanica* 6, 303-327.
- , 2006b, «Lengua vs. cultura material: el (viejo) problema de la lengua indígena de Catalunya», *Arqueo Mediterrània* 9, 273-280.
- , 2012a, «Inscripciones paleohispánicas con abecedarios: formas y funciones», *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas-E.L.E.A.* 12, 151-165.
- , 2012b, «Chronica epigraphica iberica X (2010-11) », *Palaeohispanica* 12, 283-290.
- , 2012c, «El vasco antiguo y las lenguas vecinas según la epigrafía, Euskara eta inguruko hizkuntzak historian zehar», 75-84.
- , 2013, «Una inscripción en signario paleohispánica procedente de Olite (Navarra) », *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas-E.L.E.A.* 13, 31-37.
- VICENTE, J. et al., 1990, *En Olite hace dos mil años* (catálogo de la exposición). Teruel.
- VILLARONGA, L., 1994, *Corpus nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*, Madrid.